

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ
ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

Кўлёзма ҳуқуқида
УДК. 81:821.512.133.(0 92)

МУҲАММАДИЕВА ДИЛАФРЎЗ АХТАМОВНА

**«БОБУРНОМА» ТУРКЧА ТАРЖИМАСИДА ПАРЕМИЯЛАРНИНГ
ҚИЁСИЙ ТАДҚИҚИ**

**10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштира тилшунослик ва
таржимашунослик**

**Фалсафа фанлари доктори(PhD) илмий даражасини
олиш учун ёзилган
ДИССЕРТАЦИЯ**

Илмий раҳбар:
Холманова Зулхумор Турдиевна
филология фанлари доктори, профессор

Тошкент – 2021

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I БОБ. «БОБУРНОМА» ТАРЖИМАЛАРИДА ПАРЕМИЯЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ	
1.1. Паремиология ва паремиялар тавсифи.....	11
1.2. Таржима матнлардаги паремияларнинг хусусиятлари.....	18
1.3. «Бобурнома»нинг туркча таржимаси тавсифи ва асар матнидаги паремияларнинг статистик таҳлили.....	28
II БОБ. «БОБУРНОМА»ДАГИ МАҚОЛ ВА МАТАЛЛАР ТАРЖИМАСИНИНГ СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ	
2.1. «Бобурнома»даги паремиялар таснифи	40
2.2. «Бобурнома»даги мақол ва маталларни таржима қилиш тамойиллари	49
III БОБ. «БОБУРНОМА»ДАГИ ФРАЗЕМАЛАР ТАРЖИМАСИНИНГ СТРУКТУР-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ	
3.1. Таржимада фраземалар хусусиятига асосланиш тамойили.....	65
3.2. «Бобурнома»даги фраземаларнинг структур-семантик хусусиятлари	72
3.3. Таржима матнда сақланиб қолган фраземалар.....	87
3.4. Муқобилига алмаштирилган фраземалар.....	96
УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР.....	109
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	112

КИРИШ (фалсафа доктори(PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон илм-фани тараққиёти, хусусан, тилшунослик соҳасида Захириддин Муҳаммад Бобур асарларининг ўрни ва аҳамияти каттадир. Хусусан, «Бобурнома» XVI асргача бўлган ижтимоий-сиёсий тушунчаларни қамраб олган, барча соҳаларда қимматли маълумотлар берувчи, ўзбек халқининг жаҳондаги бошқа миллатлар билан адабий-маданий алоқалари тарихини ёритишга хизмат қиладиган ноёб манбадир. Дунёнинг ўттизга яқин тилига таржима қилиниши асарнинг теран мазмуни, таъсирчан услуби ҳамда энциклопедик характери билан белгиланади. Бобур асарларининг тил хусусиятларини илмий тадқиқ этиш, хусусан, «Бобурнома» таржималарида қўлланилган паремик бирликларни қиёсий планда ўрганиш таржимашуносликда катта аҳамиятга эга ҳисобланади.

Дунё илм-фани ривожига Бобур асарларининг илмий аҳамиятини асослаш, жумладан, «Бобурнома» таржималарини қиёсий аспектда таҳлил қилиш, айниқса, ундаги тил бирликларининг таржимада қандай ифодаланиши масалаларини ўрганиш борасида қатор тадқиқотлар олиб борилмоқда. «Бобурнома» таржима матнларида қўлланилган паремияларни аниқлаш, уларнинг маъно хусусиятларини ўрганиш, статистикасини ишлаб чиқиш ва гуруҳлаштириш масаласида турлича ёндашувлар кўзга ташланади. Асарнинг туркча таржимасидаги паремияларни ўзбекча матн билан структур-семантик жиҳатдан қиёслаш орқали таржима назарияси ва амалиёти жараёнида бадий асар таржимасига қўйиладиган тамойилларни янада такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Мамлакатимизда бугун буюк аждодларимиз меросига қаратилаётган эътибор, улардан қолган бой илмий адабий меросни тадқиқ этиш ҳар қачонгиданда долзарб аҳамият касб этмоқда. «Биз боболаримиз меросини қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо меросимизни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг

кадрини англаб етади»¹, деган эзгу ғоя асосида аждодларимиз меросини ўрганиш ва тарғиб этишга катта аҳамият берилмоқда. Ушбу стратегик вазифалар таржимашунослик йўналишида, айниқса, «Бобурнома» каби ўзбек мумтоз адабиёти манбаларининг хорижий тилларга қилинган нашрларини структур-семантик жиҳатдан тадқиқ этиш борасида қатор изланишлар олиб боришни тақазо этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича «Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 20 июндаги ПҚ-3074-сон «Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш марказини ташкил этиш тўғрисида»ги, 2017 йил 20 июлдаги ПҚ-3074-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш марказини ташкил этиш тўғрисида»ги қарорлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти маълум даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш» устувор йўналиши доирасида бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. «Бобурнома» таржималарининг тил хусусиятлари, таржимада мутаржим маҳорати,

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси / Янги Ўзбекистон. – Тошкент, 2020. 30-декабрь.

айниқса, миллий менталитетга хос лексик бирликларни қиёсий таҳлил қилишга доир тадқиқот ишлари ҳақида сўз борганда Ғ. Саломов, Н. Отажонов, С. Ҳасанов, М. Холбеков, Ҳ. Болтабоев, Л. Хўжаева, Ғ. Хўжаев, С. Шукруллаева, Ф. Салимова, А. Иброҳимов, Р. Каримов, М. Собиров, З. Холманова, Р. Ширинова, Ш. Ҳайитов, З. Тешабоева каби олимларнинг тадқиқотларини қайд этиш лозим².

Бир сўз билан айтганда, бобуршунос олимларнинг юқорида тилга олинган асарларида «Бобурнома» таржималари у ёки бу филологик мақсад ва муаммо нуқтаи назаридан тадқиқ этилган бўлиб, ушбу тадқиқотларда асарнинг мазмуни, муайян парчанинг маъноси хорижий тилда қандай акс эттирилгани илмий жиҳатдан ўрганилган. Лекин шу пайтга қадар «Бобурнома» туркча таржимасининг тил хусусиятлари, хусусан, паремик бирликларнинг таржимада ифодаланишига доир махсус тадқиқот иши олиб борилмаган.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети №014-сон илмий тадқиқот ишларининг «Тилнинг ижтимоий, тарихий ва замонавий тараққиёти» мавзуси доирасида бажарилган.

² Саломов Ғ, Отажонов Н. Жаҳонгашта Бобурнома. – Тошкент, 1996; Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз кадри. – Тошкент, 2004; Холбеков М. Узбекско-французские литературные взаимосвязи (в аспекте перевода, критики и восприятия). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Тошкент, 1991; Отажонов Н. Бадиий таржима ва илмий шарҳ. Филол. фан ном. ... дисс. – Тошкент, 1978; ўша муаллиф. «Бобурнома» жаҳон адабий жараёнида. Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1994; Шукруллаева С. Воссоздание художественного своеобразия «Бабурнаме» в его английских переводах. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Тошкент, 1989; Ходжаева Л. Проблемы перевода: характер, стиль и интерпретация текста «Бабурнаме». Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Андижан, 1985; Ходжаев Ғ. Воссоздание художественно-стилистического своеобразия произведений узбекской литературы в переводе на немецкий язык. Автореф. дисс ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985; Салимова Ф. Лексикографические и текстологические характеристики Восточно-тюркского словаря Паве де Куртейля и переводов «Бабурнаме». дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1997; Иброҳимов А. «Бобурнома»даги ҳиндча сўзлар тадқиқи. Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2001; Собиров М. «Бобурнома»нинг инглизча таржималарида муаллиф услуби ва бадииятини қайта тиклаш муаммолари (Лейден-Эрскин, Бевериж ва Текстон таржималарининг қиёсий таҳлили асосида). Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2002; Каримов Р. «Бобурнома»даги шеърлар хорижий таржималарининг қиёсий таҳлили. Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2003. Холманова З. «Бобурнома» лексикаси тадқиқи. Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2009; Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадиий таржимада қайта яратилиши. Филология фанлари бўйича докторлик (DSc) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2017., Тешабоева З. «Бобурнома»нинг инглизча таржималаридаги фразеологик бирликлар ва уларнинг миллий-маданий хусусиятлари. Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2017;

Тадқиқотнинг мақсади «Бобурнома»даги паремияларнинг туркча матнда қандай акс этганлигини аниқлаш, уларни таржима қилиш жараёнида миллий колоритнинг ифодаланиши, сўздаги шакл ва мазмун, асл матнни англаш, уни таржимада тўғри акс эттиришга оид таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари. Тадқиқот олдига қўйилган вазифалар қуйидагилардан иборат:

«Бобурнома»даги паремияларнинг статистик кўрсаткичларини аниқлаш, паремияларни тавсифлаш, хусусиятларини ёритиш, таржима жараёнидаги ўзига хослик тамойилларини асослаш;

мақол, матал ва афоризмлар таржимасидаги ўзига хос жиҳатларни ўрганиш, таҳлил қилиш, таржимани асл бирламчи матн билан қиёслаш орқали таржимоннинг ютуқ ва камчиликларини кўрсатиб бериш;

фраземаларни семантик ва структур жиҳатдан таҳлил қилиш, шакл ва мазмун мутаносиблигига эътибор қаратиш, семаларнинг таржимада акс этиш даражасини аниқлаш ва турк тилига таржима қилиш тамойилларини белгилаш;

«Бобурнома»нинг ўзбекча ва туркча матнининг хос хусусиятлари, жумладан, ушбу матнда келтирилган паремик бирликлар ҳақида илмий хулосалар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти «Бобурнома»нинг ўзбекча ва туркча матнида қўлланилган паремик бирликлар: мақол, матал, афоризм ва фраземалар танланган.

Тадқиқотнинг предмети «Бобурнома»даги паремияларнинг туркча матнда ифодаланиш семантик ва стилистик хусусиятлари ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқотда тавсифий, қиёсий-тарихий ва статистик таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

«Бобурнома» туркча нашрида келтирилган мақол, матал, афоризм ва фраземаларнинг ўзбекча нашр билан қиёсланиши орқали сўзларни ноўрин

кўллаш, асл матнни англамасликка доир лексик ва паремияларни услубий жиҳатдан нотўғри талқин қилиш каби стилистик-семантик хатолар аниқланган;

замонавий турк тилида айнан мавжуд бўлган ва шакли ўзгартирилган фраземалар белгиланиб, ўзбекча матндаги мақол, матал ва афоризмларнинг туркча таржимада транслитерация усулида таржима қилинганлиги аниқланган;

паремик бирликларни таржима қилишда турк олимлари калькалаш ва сўзма-сўз таржима усулларида кенг фойдалангани аниқланиб, ўзбек ва турк тилларидаги мақол, матал ва фраземалар бошқа тиллардаги бирликлардан маъно ва мазмун, лексик, стилистик-семантик хусусиятига кўра фарқ қилиши далилланган;

асар таржимасида паремияларни адекват акс эттиришда сохта эквивалентликни ҳосил қилмаслик учун сўз, шакл ва маъно уйғунлигининг бирламчи аҳамиятга эгаллиги исботланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

«Бобурнома»нинг турли йиллардаги таржималари тарихий эволюцияси ишлаб чиқилиб, таржималарда паремик бирликларнинг берилиши муаммолари кўрсатилган;

«Бобурнома»нинг ўзбекча ва туркча матнидаги паремик бирликлар аниқланиб, уларни таржима қилишга оид методологик усуллар ишлаб чиқилган;

ўзбекча матндаги фраземаларнинг туркча таржимада ифодаланиш кўлами белгиланган, таржима шакллари аниқланган, туркчада айнан мавжуд бўлган фраземаларнинг статистикаси аниқланган;

мақол-маталларнинг таржимада берилиши тамойиллари ишлаб чиқилган, шу асосида туркча матндаги мақоллар таҳлилга тортилган, асарда келтирилган мақол-маталлар структур жиҳат қиёсий планда синтез қилинган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги Бобур асарларининг қўлёзма манбалари, тарихий адабиётлар,

туркча таржима манбалари, даврий матбуот ва бирламчи манбаларга асослангани ҳамда республика ва хорижий журнал ва конференциялар тўпламларида мақолалар нашр қилинганлиги хулоса, таклиф ва тавсияларнинг амалиётга жорий этилгани ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқлангани билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти «Бобурнома» туркча таржимасида паремияларни қиёсий-услубий аспектда ўрганишнинг янги таърифи оид натижалар асосида таржимашунослик, лексикология, семантика, семасиология соҳаларидаги миллий ва маданий хусусиятлар, таржимадаги ҳар бир мақол, матал, афоризм ва фраземаларнинг ўзбекча матни билан солиштирилгани, паремиялар семантик ва структур жиҳатдан таснифлангани ва мисоллар асосида далиллангани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти диссертация материаллари ва хулосаларидан «Тил тарихи», «Ҳозирги ўзбек тили», «Семантика», «Лингвокультурология» фанларини ўқитишда, «Бобурнома» таржималари ва уларда қўлланилган паремик бирикмалар ҳақида аниқ илмий хулосалар чиқаришда, бадиий асар таржимаси борасида амалга ошириладиган илмий изланишларда, маданиятлараро муносабатлар тадқиқи доир диссертацион тадқиқотларда, олий ва ўрта махсус таълими жараёнида талабаларга шоир ижодини ўргатишда, айниқса, асар таржимаси ва унда таржимон маҳоратини аниқлашга оид билимларнинг шаклланишига асос бўлиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. «Бобурнома» туркча таржимасида паремиялар ифодаланишининг таҳлили жараёнида ишлаб чиқилган таклифлар асосида:

паремиология ва паремия тушунчаларига доир мавжуд илмий қарашлар, паремияларнинг ўзбек ва турк тилларида ўрганиш тарихига оид илмий хулосалардан Туркия жумҳурияти Карабук Давлат университетида «Матн шарҳи», «Чиғатойча», «Туркий лаҳжалар муқоясаси», «Илмий тадқиқот

усуллари» каби фанларни ўқитишда фойдаланилган (Туркия Республикаси Карабук Давлат университетининг 2020 йил 12 октябрдаги 015/12-сон маълумотномаси). Натижада университет талабаларининг паремиологияга оид билимларининг оширилишига эришилган;

«Бобурнома» таржималарида миллий калоритнинг берилиши, фраземаларни таржима қилиш тамойилларига оид хулосалардан «Инглиз ва ўзбек тилларининг электрон (инсон қиёфаси, феъл-атвори, табиат ва миллий тимсоллар тасвири) поэтик луғатини яратиш» мавзусидаги И-ОТ-20 19-42 рақамли инновацион лойиҳасининг «Миллий тимсоллар тасвири таржимаси» бобида таржимада миллий колоритнинг акс этирилиши муаммосини асослашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 07 октябрдаги 89-03-3744-сон маълумотномаси). Натижада мақолларда миллий калоритнинг акс этишига доир, шунингдек, «Бобурнома»даги мақол ва иборалар статистикасига оид маълумотларнинг юзага келишига сабаб бўлган;

«Бобурнома»даги паремияларни аниқлаш ва уларни тўғри таржима қилиш тамойилларига оид илмий-назарий хулосалардан Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг «O‘zbekiston» ва «O‘zbekiston tarixi» телеканалларининг «Шоҳ ва шоир», «Заҳриддин Муҳаммад Бобур», «Мавзу» ва «Тарихий савол» номли туркум кўрсатувлари сценарийларини тайёрлашда кенг фойдаланилган. («O‘zbekiston» телерадиоканали давлат унитар корхонасининг 2020 йил 26 августдаги 01-13/785-сон маълумотномаси). Натижада мазкур кўрсатувлар орқали «Бобурнома»даги паремаларнинг таржималарига оид янгиликларни тақдим этишга эришилган;

«Бобурнома» туркча таржимасидаги қўлланилган паремияларнинг статистикаси, мақол, матал, афоризм ва фраземаларнинг структур-семантик хусусиятларига оид хулосаларидан Ахсикент илмий-тадқиқот ижодий бирлашмаси томонидан нашр этилган «Буюкларга бешик бўлган Ахсикент ёхуд Фарғона алломалари», «Хонзодабегим Умаршайх қизи» каби асарларни тайёрлашда фойдаланилган («Ахсикент» Халқаро илмий-тадқиқот жамоат

бирлашмасининг 2020 йил 16 сентябрдаги 4/09-сон маълумотномаси).
Натижада «Бобурнома» туркча матнининг тил хусусиятлари, мақол, матал,
афоризм ва фраземаларга доир илмий нашрларнинг юзага келишига асос
бўлган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 7 та
халқаро, 4 та республика илмий-амалий анжуманида апробациядан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси
бўйича 16 та мақола чоп этилган, шулардан Ўзбекистон Республикаси Олий
аттестация Комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий
натижаларини чоп этиш тавсия қилинган илмий нашрлар рўйхатида 12 та
мақола, шундан 4 таси республика, 1 таси хорижий журналларда, 11 таси
халқаро ва республика конференциялари илмий тўпламларида нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Тадқиқот кириш, уч боб,
хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган. Ишнинг
ҳажми 122 саҳифадан иборат.

I БОБ

«БОБУРНОМА» ТАРЖИМАЛАРИДА ПАРЕМИЯЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

1.1. Паремология ва паремиялар тавсифи

Ҳар бир киши тилимиздаги 800 га яқин мақол, матал ёки афоризм ҳақида тушунчага эга. Лекин тилнинг паремологиялик бойлиги бир неча ўн минглаб паремияларни ўз ичига олади. Кейинги йилларда тилшуносликда ҳамда лингводидактикада паремологиялик луғат, паремологиялик ўқув-луғатлари тузишга катта эътибор берилмоқда³.

Паремология коинот қонуниятларини кузатиш, турмуш тажрибаларига суяниш асосида чиқарилган хулосаларни ифодаловчи, халқнинг жамиятга муносабати, руҳий ҳолати, этник ва эстетик туйғулари, ижобий фазилатларини мужассамлаштирган, авлоддан авлодга оғзаки шаклда кўчиб юривчи, ихчам ва содда, қисқа ва мазмунли мантикий умумлашмада пайдо бўлган мақол, матал, ибора, афоризм кабиларни-паремияларни ўрганади. Паремия – юнонча «чуқур маъноли гап, ҳикматли сўз, ибора, мақол, матал» маъносини беради⁴. Паремия барқарорлик ҳодисаси бўлиб, бир бутун мазмунни, семантик бутунликни англатади.

Паремия фразеология қатламнинг энг бой ва жуда экспрессив намунаси ҳисобланади. Паремиялар фақатгина мақол ёки ибора ҳисобланиб қолмасдан, улар ўзида кўчма маъно билан биргаликда халқ, миллат маданиятини акс эттиради. Демак, паремиялар нафақат тил маҳсули, балки халқ ва бутун бир миллат маданий бойлигининг тилдаги гўзал ифодасидир.

Маълумотларга кўра, паремология термини XII асрда юзага келган ва фан сифатида ўрганила бошлаган. Грекча *paroimiya* – «ҳикматли сўз, зарбулмасал» маъносини англатиб, ўша пайтларда черковларда бўлиб ўтадиган байрамларда ўз маъносига кўра ишлатилган. Паремия айтувчилар алоҳида ҳурматга сазовор шахслар эди, улар махсус тақлиф билан бой

³Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремологиялик луғати. – Тошкент, 1984.

⁴Amanov A.T. Paremiyalarning xususiyatlari va ularni madaniy meros sifatida o'rganish // Ilmiy axborotnoma, – Samarqand, 2016. №4. – Б. 215.

хонадонларга ва черковларга бориб, байрамларда ҳикматли сўзлар айтганлар. Шунинг учун ҳам халқ паремиялари йиғилган китоб «паремейник» деб аталган. В.И.Даль паремияни «ўқимишлилар сўзи» деб атайди⁵ ва паремия ўқиладиган кечада ўқимишли, зиёлилар иштирок этишини келтириб ўтади. Паремиялар кўпроқ панд-насихат руҳида ёзилган.

Паремиология фанининг асосчиси машҳур немис тилшуноси К. Ф. Вангердир. Унинг фикрича, бу фаннинг объекти мақоллар, маталлар ҳисобланади, яъни уларни тадқиқ этиш мазкур фаннинг бош мақсадидир. Илмий паремиологиянинг асосчиларидан бири эса Г. Л. Пермяковдир. 60-йилларда Г. Л. Пермяков шарқ халқлари мақол ва маталларини қиёсий ўрганиш асосида ўзининг умумий «клише» назариясини яратди ва шу билан «халқ орасида кенг тарқалган иборалар»ни ички шакл ва маъно хусусиятлари асосида изчил таснифлаб берди. Ҳар бир тилнинг луғат захирасида мураккаб ўзига хос қолиплар (клишелар) бўлади, яъни турғун, нутқда тайёр ҳолда қўлланиладиган, бўлинмас оборотлар мавжуд бўлади. Булар фразеологизм-идиомалар, ҳар турли мақоллар, маталлар, «қанотли сўзлар», муаллифнинг халқ ҳикматли сўзлари, семиотика (белгилар ҳақидаги фан)да осон тафаккур қилинадиган одатий газета ва адабий штамплар ва бошқа»лар⁶. Г.Л.Пермяков таърифича, «мураккаб клише» (сложное клише) энг умумий тушунча бўлиб, муайян бир қолипда доимо такрорланувчи муқим сўз бирикмаларини англатади. Булар, ўз навбатида, бир неча гуруҳга бўлинади:

1. Фразеологизмлар. Уларнинг энг умумий хусусияти шаклан камида икки алоҳида сўздан иборат бўлиб, маъно жиҳатидан ягона тушунчани билдиради, яъни қандайдир алоҳида нарса-ҳодиса (вещь)нинг белгиси (знак) бўлиб келади. Демак, фразеологизм шаклан бир неча сўздан иборат бўлса ҳам, маъно жиҳатидан одатда бир сўзга тенгдир.

⁵Даль В. Пословицы русского народа. Изд.4, – Москва, 1957.

⁶Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). – Москва, 1970, – С.8.

2. Мақол ва маталлар. Булар шаклан тўлиқ ёки нотўлиқ, мураккаб ёки содда жумлага тенг бўлиб, мазмунан бир нарса-ходисани эмас, балки муайян нарса-ходисалар орасидаги муносабатнинг, яъни муайян вазият (ситуация) ёки ҳолатнинг белгиси бўлиб келади. Мақол ва маталлар ҳар қанча мураккаб бўлса-да, бир жумладан ташқари чикмайди.

3. Бир неча жумладан ташкил топган қайтарилувчи матн бирликлари (сверхфразовое единство). Булар халқ оғзаки ижодига тааллуқли турли ихчам жанрлар, кичик масаллар, латифалар, топишмоқлар, парафразалар, эртаклар ва бошқаларни ўз ичига олади⁷.

Албатта, Г.Л.Пермяковнинг таснифи мукамаллиги ва кўп қирралилиги билан бу соҳадаги барча ишлардан ажралиб туради ва олимнинг ҳам мантикий таҳлилда, ҳам ахборот (информацион) қамровида ниҳоятда кудратли эканидан хабар беради.

Кейинги йилларда Америка олими Алан Дандис, фин олимлари Матти Кууси, венгер олими Вильмош Фойт, З.Каньо, инглиз олими Н.Барли, рус олимлари Ю.И.Левин, М.А. Черкасский, эстон олими А.А.Крикманн ва бошқаларнинг назарий мулоҳазалари ва амалий тадқиқотлари паремиология илмини бугунги босқичда ривожлантиришга катта ҳисса қўшмоқда. Шунини таъкидлаш лозимки, ушбу тадқиқотлар кўпчилигининг асосида Г.Л.Пермяков яратган изчил назарий системани у ёки бу даражада тўлдириш ва такомиллаштириш ётади.

М.Д.Джусуповнинг таъкидлашича, «паремиялар, яъни мақолларни ташкил этувчи сўз-компонентлар, уларнинг луғавий маъноларидан келиб чиқувчи идиомаларда ҳар бир халқнинг оламни образли кўриш, миллий маданият, анъана, одатлар, расм-русумлари акс этади»⁸.

Ўзбек тилшунослигида паремияларни тўплаш ва ўрганиш Маҳмуд Кошғарий («Девону луғатит турк») ва Гулханий («Зарбулмасал») замонларидан ҳозирги кунгача давом этиб келмоқда. Маҳмуд Кошғарий

⁷Пермяков Г.Л., Пословицы и поговорки народов Востока. – Москва, 1979, – С.19.

⁸Джусупов М., Алибекова К., Мажитаева Ш. Специальная лексика и пословицы (лингвоконтрастивные и методические аспекты). – Тошкент, 2013. – Б. 55.

«оталар сўзини эсламоқ» маъносида «сав» атамасини келтиради. Кейинчалик Алишер Навоий мақолдан мисол келтиради ва «масал» атамасидан фойдаланади. Ўзбек халқ мақолларига муайян бир тартиб бериб, мажмуа ва хрестоматияларга киритиш, улардан махсус тўплам тузиш ишлари эса XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланди. Иборалар фольклоршуносликда паремик тур сифатида Ш.Шомақсудов ва С.Долимовлар томонидан ўрганилган.

Олимларимиз томонидан паремиологияга оид қатор тадқиқотлар олиб борилган⁹. Ўзбек тилидаги ҳикматли сўзлар тўплами 1923 йилда «Ўзбекча оталар сўзи» (тўпловчи ва тузувчи Мулло Бекжон Раҳмон ўғли) деб номланган бўлса, 1926 йилда нашр этилган тўплам «Ўзбек мақоллари» (тўпловчи ва тузувчи Шерали Рўзи) деб аталди. Шу даврдан бошлаб «мақол» атамаси жанр сифатида кенг ўрин олди, дейиш мумкин. Шундан кейин Б. Каримов, Ш. Ризо, Ў. Азимов, Ў. Холматов, Ҳ. Зариф, М. Афзалов, С. Иброҳимов, С. Худойберганов, Р. Жуманиёзов, М. Аҳмадбоева, Э. Сиддиқов, Т. Мирзаев, К. Имомов, Ғ. Жаҳонгиров, С. Қосимов, З.Хусаинова, Б. Саримсоқов, А. Мусақулов, М. Жўраев каби ўнлаб олим ва зиёлилар халқ мақолларини тўплаш ва ўрганишда фаол иштирок этдилар. Айниқса, 1987-1988 йилларда икки жилддан иборат “Ўзбек халқ мақоллари” китобларининг нашр этирилишини бу соҳадаги алоҳида воқеа сифатида таъкидлаш мумкин.

Абдулҳамид Нурмонов икки ва ундан ортиқ сўзларнинг ўзаро барқарор муносабатидан ташкил топган, нутқ жараёнига тайёр ҳолда олиб кирилувчи, тил эгалари хотирасида имконият сифатида мавжуд бўлган тил birlikлари барқарор бирикмалардир¹⁰, – дейди.

Олим барқарор бирикмаларнинг энг характерли белгиларини куйидагича ифодалайди:

⁹Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент, 1984.

¹⁰Нурмонов А ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-китоб. – Тошкент, 2015. – Б. 225.

1. Нутқ жараёнига қадар тилда мавжудлик: нутққа тайёр ҳолда олиб киришлик.

2. Маъно бутунлиги.

3. Тузилиши ва таркибининг барқарорлиги¹¹.

Барқарор бирикмаларни ўрганувчи тилшунослик бўлими паремиология (лот. паремия – барқарор, логос – таълимот), барқарор бирикмалар луғатини тузиш муаммоларини ўрганувчи бўлим эса паремиография (лот. паремия – барқарор, графо – ёзмоқ) саналади. Барқарор бирикмалар нутққа тайёр ҳолда олиб кирилиши, таркибий қисмларининг барқарорлиги белгисига кўра умумийликни ташкил этса ҳам, маъно бутунлиги нуқтайи назаридан турличадир. Шунга кўра барқарор бирикмалар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Фразеологизмлар.

2. Мақол ва маталлар.

3. Афоризмлар.

Биз паремияларни ўрганишда Г.Л.Пермяков ва А.Нурмоновларнинг таснифига асосландик. Юқоридаги тадқиқотларга таяниб, паремия доирасида «Бобурнома»даги мақол, матал, афоризм ва фраземаларни таҳлил қилдик.

Турк тилшунослигида паремиология ва паремияга қуйидагича таъриф берилади: Bugün dilbiliminde frazeoloji ya da idiomatik adı verilen, dilde birden çok öğeden kurulu kalıplaşmış birimlerin tümünü inceleyen bir çalışma alanı vardır. Yine bu türden öğelerden olan atasözleri, paremioloji denen bir alanda incelenmektedir¹². (Бугунги тилшуносликда фразема ва идиома номи берилган, тилда бирдан ортиқ сўзлардан ташкил топган бирликларни умумий ўрганувчи бир йўналиш мавжуд. Мақоллар ҳам ана шундай бирликлар сирасига киради ва бу йўналишнинг номи паремиологиядир. – Таржима бизники - Д.М.)

¹¹Нурмонов А ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-китоб, – Тошкент, 2015. – Б. 225.

¹² Aksan, D. Türkçenin Sözcükleri. – Ankara, 1996. S.171.

Paremioloji terimi Latince “paroemia”, Yunanca “paroimia” + “ology” sözcüklerinin birleşiminden oluşup atasözleri hakkında bilim anlamına gelmektedir. Ahlaki – öğüt niteliğinde ve mecazi anlam taşıyan atasözleri paremiyalar adlanmaktadır. Paremiya Yunanca asıllı kelime olup anlamı, “atasözleri” demektir¹³. (Паремиялогия термини лотинча “paroemia”, юнонча paroimia+ology сўзларининг қўшилишидан ташкил топган бўлиб, “мақоллар ҳақида билим” маъносини билдиради. Тарбиявий-ахлоқий характерга эга бўлган ва мажозий маъно ифодалайдиган мақол-маталлар паремиялардир. –Таржима бизники-Д.М.).

Юқоридаги фикрлардан турк тилшунослигида ҳам паремияларни таснифлашда икки хил қараш мавжуд эканлиги кўринади.

Паремияларда инсоният тафаккури ва хулқ-атвори ўз ифодасини топади. Шунинг учун паремиялар кейинги йилларда вужудга келган антропоцентрик парадигманинг тадқиқот объекти деб олинган. Антропоцентризм лингвистикада қуйидаги масалалар билан шуғулланади:

- 1) шахс факторларининг тилда намоён бўлиши;
- 2) тилнинг шахс тафаккури ва феъл-атвориға таъсири;
- 3) тил ва жамиятнинг ўзаро таъсири;
- 4) тил ва халқ руҳиятининг ўзаро таъсири;
- 5) миллий менталитет ва халқ ижодининг боғлиқлиги.

Паремия фразеологик қатламнинг энг бой ва жуда экспрессив намунаси ҳисобланади. Чунки паремиялар фақатгина мақол ёки ибора ҳисобланиб қолмасдан, улар ўзида кўчма маъно билан биргаликда халқ, миллат маданиятини акс эттиради. Демак, паремиялар нафақат тил маҳсули, балки халқ ва бутун бир миллатнинг маданий бойлигининг тилдаги гўзал аксидир.

Мақол бу – ихчам, қисқа шаклга келтирилган, инсонларга панд – насиҳат улашадиган, огоҳ бўлишга ундайдиган «гап»дир¹⁴. Мақоллар

¹³ Suleymanova G. Oğuz grubu türk lehçelerinde organ isimleri ile yapılan deyimler (rusça ve ingilizce ile karşılaştırmalı çözümlenmesi). – Mayıs, 2018. s.16.

¹⁴Жўраева Б. Мақол-матал типидagi паремалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 5-сон, – Тошкент, 2005.

рамзий «ҳикоя» бўлиб, мустақил бир фикрни англата олади ва бу билан улар маталлардан қисман фарқланади. Демак, мақоллар мустақил фикрни англатади. Маталлар мустақил фикр англатмайди ва мустақил ҳам саналмайди, чунки улар фақатгина образли ифода билангина чекланиб қолади. «Матал бу – ҳали пишиб етилмаган мева» ёки бошқачароқ айтадиган бўлсак «ярим мақол ибора»дир¹⁵. Бундан кўриниб турибдики, «мақол» ва «матал» тушунчалари айнан бир хил эмас, балки маълум жиҳатдан фарқланади. Мақол ва маталнинг асосий фарқи мақолнинг ритмик кўриниши ва унда қофияларнинг тушиб қолмаслигидир. Демак, мақол ва маталларни фарқлашда биз уларнинг ритмик қурилишига ва қофияланишига эътибор қаратишимиз лозим бўлади. Мақоллар абстракт ёки масал, рамзий ҳикоя тарзида учраши мумкин ва бу билан улар маталлар ва иборалардан фарқ қилади. Маталлар мустақил гаплар ҳисобланмайди, чунки улар аниқ бир фикрни ифода этиш ўрнига фақат образли ифода билан чекланиб қолади. Мақоллар бошқа фразеологик бирликлардан маъноси жиҳатидан ва структура (тузилиш) жиҳатдан фарқ қилади. Булар халқ оғзаки ижодида қотиб қолган, халқдан халққа ўтиб келаётган қисқа шаклдаги чуқур маъноли ҳикоят, ҳикматли гаплардир. Улар, одатда, гап шаклида бўлади ва фикрни бирмунча образли, мавҳум тарзда акс эттиради. Мақоллар «микротекстлар» бўлиб, улар худди лексик бирликлар каби контекстда репродукция қилинмайди, балки «цитаталар» шаклида берилади. Мақоллардан фразеологик бирликлар яратиш мумкин.

«Афоризмлар – (юнонча «aphorismos» – ҳикматли сўз) ихчам шаклли, чуқур мазмунли, муаллифи аниқ гап; ҳикматли сўзлар. Афоризмлар мақоллар сингари бирор нарса ҳақида баҳс юритмайди, балки инсон онгига таъсир этади. Афоризмлар, таърифдан кўриниб турибдики, мақоллардан аниқ муаллиф томонидан яратилганлиги билан ажралиб туради. Ҳикматли сўзларнинг мақолдан яна бир фарқли жиҳати ҳам мақол маъносининг икки жиҳатга эга эканлигидир. Аниқроқ қилиб айтганда, ҳикматли сўзлар фақат ўз

¹⁵Садриддинова М. З. Ўзбек мақол ва маталлари лексикаси. – Тошкент, 1985. – Б.97.

маъносида келса, мақоллар ҳам ўз маъносида, ҳам кўчма маънода қўллана олади.

Мақол, матал, афоризм ва фраземалардан ташқари, баъзи олимлар томонидан паремиялар таркибига топишмоқ, тез айтиш ва тасвирий ифодалар ҳам киритилади. Биз ишимизда бу бирликларга тўхталмадик, чунки бизнинг объектимиз бўлган «Бобурнома»да топишмоқ, тез айтиш кабилар учрамайди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, асрлар давомида оғиздан оғизга ўтиб келган мақол ва маталлар халқимизнинг дунёқараши, жамиятга бўлган муносабати, ахлоқий нормаси, тарихни ва рухий ҳолатни ифодалайди. Улар ўзининг тузилиши жиҳатидан қисқа, лўнда, пухта мантиқли, фикран тугалланмаган ва сиқик ишланган бўлади. Мақоллар кишининг онгини ўстиради, уларни тўғри, ростгўй, меҳнатсевар, мард, саботли ва матонатли бўлишга ўргатади, кишидаги яхши инсоний фазилатларни тарғиб этади. Фикрни қисқа, аниқ ифодалашга ўргатади. Айтмоқчи бўлган фикрлар образли қилиб ифодаланади.

Паремиологияда фикрни ифодаловчи энг майда бирлик паремия деб аталади. Паремиялар сўзлардан тузилиб, маълум бир фикрни ифодаловчи гаплардан иборат бўлгани учун тилшуносликнинг ҳам ўрганиш объектидир, чунки улар сўзлардан ҳосил бўлишига кўра оддий гапларга ўхшаса ҳам, мазмуни, структураси, оҳанги ва бошқа грамматик хусусиятлари жиҳатидан ўзига хосликларга эга. Ҳозирги замон тилшунослари олдига қўйилган долзарб масалаларидан бири, паремиологиянинг объектларини аниқ белгилаб олиш, уни кенг доирада ва алоҳида бир фан сифатида ўрганишдир. Шу жумладан, паремияларни бошқа тиллардаги эквивалентлари билан қиёсий тарзда ўрганиш ва таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади.

1.2. Таржима матнлардаги паремияларнинг хусусиятлари

«Бобурнома»нинг ўндан ортиқ қўлёзма нусхалари бор. «Бобурнома» борасида илмий тадқиқот олиб борган туркиялик олим Масъуд Шен ҳам

асарнинг 10 та қўлёзма нусхасини санайди¹⁶. Олимларимиз Н.Отажонов ва Д.Ҳошимованинг «Бобурнома» шарқ элчиси» асарида «Бобурнома»нинг 15та қўлёзма нусхаси бор эканлиги қайд этилади¹⁷. Афсуски, ушбу нусхалар яроқсиз ҳолга келган ва тўлиқ эмасдир. «Бобурнома»нинг илмий нашрлари 1857 йилда Н.Ильминский томонидан эълон қилинган Қозон босмаси (Кир қўлёзмаси¹⁸) ҳамда 1905 йилда А.Бевеиж томонидан эълон қилинган Лондон нашри (Ҳайдаробод қўлёзмаси) асосида тайёрланган. Ўзбекистондаги илк нашр профессор Фитрат томонидан (1928 йил асардан парчалар эълон қилиш орқали) бажарилган¹⁹.

«Бобурнома»нинг сўнгги мукамал илмий-танқидий матнлари япониялик олим Э.Мано (1995) ва С.Ҳасанов (2002) нашрлари ҳисобланади. «Бобурнома» таржима ва қўлёзмалари ҳақида Н.Отажонов ва Д.Ҳошимова ҳаммуаллифлигида нашр этилган «Бобурнома» шарқ элчиси»²⁰ номли рисолада кенг маълумотлар берилган. Асар бугунга қадар дунёнинг 19 тилига таржима қилинган.

«Бобурнома» дунёнинг 18та тилига таржима қилинган ва 2та тилга (мажор-венгер ва туркман тиллари) таржима қилиш жараёнлари давом этмоқда.

Маълумки, «Бобурнома» энг аввал форс тилига таржима қилинган ва унинг ташаббускори Бобурнинг ўзи бўлиб, у ҳаёт вақтидаёқ ўз асарини форс тилига таржима қилишларини сўраган эди. Унинг орзуси амалга ошиб, Асар Шайх Зайнуддин/Шайх Зайн томонидан форс тилига ўгирилди. Бу «Бобурнома»нинг *илк таржимаси* эди.

¹⁶ Mesut ŞEN, Gazi Zahirüddin Muhammed Babür- Babürname, Giriş-Metin (Kabil ve Hindistan bölümleri)- Açıklamalı Dizin. – İstanbul, 1993. (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, basılmamış doktora tezi).

¹⁷ Отажонов Н, Ҳошимова Д. «Бобурнома» шарқ элчиси. – Тошкент, 2010. – Б.19.

¹⁸ Араб тилининг йирик билимдони бўлган Керр ўзининг эски ўзбек тилидан билимини такомиллаштириш учун «Бобурнома» қўлёзмасидан нусха кўчира бошлаган ва 1737 йилда ишини тамомлаган. Бу қўлёзма 420 варақдан иборат бўлиб, тарихда «Керр нусхаси» номи билан қолган.

¹⁹ Болтабоев Ҳ. Бобуршоҳ Фитрат талқинида, Мумтоз сўз қадри. – Тошкент, 2004. – Б.127-131.

²⁰ Отажонов Н., Ҳошимова Д. «Бобурнома» - шарқ элчиси. – Тошкент, 2010.

Асарнинг бошқа тилларга қилинган таржималари ҳақида манбаларда сўз юритилгани боис, биз таржима қилиниш хронологиясини тузиш ва уни илмий ишда келтириш билан чегараландик.

«Бобурнома»нинг чет тилларига таржима қилиниши хронологияси:

Таржима	Йил	Таржимон
Форс	Бобур ҳаётлигида 1586 1589	Шайх Зайн Пояндахон Абдурахимхон Байрамхон
Голланд	1705	Витсен (Фарғона қисми)
Немис	1810 1828 1980 2018	Юлиус фон Клапрот(Фарғона тасвири) А.Кайзер В.Штаммлер Ҳамид Далов
Француз	1824 1971 1969	Анри Жюл Клапрот(парчалар) Паве де Куртейл Баке Граммон
Инглиз	1826 1921 1996	Лейден-Эрскин А.Бевеиж В.Текстон
Турк	1940	Р.Р.Арат
Рус	1948	А.Салье
Урду	1962 1991	Мирза Муҳаммад Шерозий Мирзо Насируддин Ҳайдар
Ҳинд	1974	Йугжит Навалпурий
Уйғур	1992	Темур Хамит
Япон	1983-87	Эйже Мано
Қозок	1990	Байузак Кожабек
Хитой	1997	В.Жилай
Испан	2004	Мерсе Комас хоним
Форс-дарий	2007	Шафика Ёрқин
Озарбайжон	2011	Рамиз Аскар
Араб	2008	Магда Салах Маҳлуф
Мажор	2018дан	Бенедек Пери(тугалланмаган.)
Туркман	2018дан	Раҳиммамат Куренов (тугалланмаган)

«Бобурнома» инглиз тилига 1926 Жон Лейден ва Вильям Эрскинлар²¹, 1921 йили А.Бевеиж, 1996 йилда профессор У.Тэкстонлар томонидан таржима қилинган.

Н.Отажоновнинг фикрича, инглиз таржимонлари асарнинг ўзига хослиги, бадий хусусиятларини сақлаб қолишга интилганлар. У таржималарнинг тили ҳақида ҳам ўз фикрини билдиради: Лейден-Эрскин таржимасида услуб атайлаб инглиз ўқувчисига тушунарли қилиб танлангандай, аксинча, Бевеижнинг таржимаси куруқроқ, илмий тилда битилган»²².

«Бобурнома»нинг инглизча таржималари ичида Текстон таржимасида фраземалар, мақол ва маталлар таржимаси нисбатан мукамалроқ акс этган. З.Тешабоевнинг фикрига кўра, «Таржимонлар Лейден-Эрскин ва Сусанна Бевеижлар томонидан амалга оширилган таржималарда бир неча мақол, маталлар таржима қилинмай қолиб кетганлиги аниқланган ва Текстон ушбу қолдириб кетилган мақол ва маталлар таржимасини қайта яратган. Мақол ва маталларнинг таржима қилинмай қолдирилиши таржимонларнинг мазкур барқарор бирикмаларни ўгиришда қийналганлигини кўрсатади.

Бугунги кунда «Бобурнома»нинг инглизча В.Текстоннинг таржимаси «тўлиқ таржима» деган тушунчалар мавжуд. Шунга қарамай, унинг таржимасида ҳам мақол, матал ва баъзи фразеологик бирикмаларнинг берилишида айрим камчиликлар мавжуд²³.

«Бобурнома»ни француз тилига таржима ва тадқиқ қилишга Анри Жюл Клапрот биринчилардан бўлиб киришди. Муаллиф «Бобурнома»нинг айрим бобларини француз тилига ўгириб, ўз таржималарини асл нусха билан қиёсий таҳлил қилади ва асар матнининг лисоний жиҳатлари ҳақида хулосалар чиқаради.

²¹Иброҳимов А. «Бобурнома»даги хиндча сўзлар тадқиқи. Филол.фан.ном. дисс... – Тошкент, 2011. – Б.21.

²²Иброҳимов А.П. «Бобурнома» – буюк асар. – Тошкент, 2000. – Б. 14-17.

²³ Тешабоева З. «Бобурнома»даги фразеологик бирикларнинг инглизча таржималари қиёсий таҳлили. – Тошкент, 2018. – Б.42.

«Бобурнома»нинг А.Ж.Клапрот, А.Лонгпере, М.Лангле, А.Паве де Куртейл, Ф.Гренард, Баре-Граммон каби француз тадқиқотчи ва таржимонлари Бобур мероси тарихий-этнографик, библиографик ҳамда лингвистик жиҳатдан тавсиф қилиш билан Европада бобуршуносликнинг ривожига муносиб ҳисса қўшдилар.

«Бобурнома» немис тилига 4 марта таржима қилинганлиги юқоридаги жадвалда келтирилган. Ушбу таржималарнинг ҳар тўрталасида ҳам камчиликлар етарли. Инглизчадан ўгирилган таржимада (А.Кайзер,1828) миллий колорит яхши ёритилмаган, оригиналдан ўгирилган Клапрот таржимасида таржимоннинг тилни мукамал билмаслиги натижасида кўплаб фразема ва реалиялар бузиб талқин қилинган ёки тушириб қолдирилган, энг сўнгги Далов таржимасида эса қисқартирилган таржимадан ўгирилганлиги учун кўпгина воқеликлар, улар билан бирга паремиялар ҳам акс этмаган²⁴.

Асарда табиат тасвири, портрет, характер тасвири, лисоний ва услубий воситаларнинг келиши, мақол, афоризм, идиомаларнинг мавжудлиги таржимада бир неча қийинчиликларни юзага келтирган. Масалан: *тенгри раҳматига бормоқ* (б.221) – *von der Welt aufgerufen werden* (S.329), *оламдин нақл қилмоқ* (б.196) – *die Erde verlassen* (S.285), *жон чиқмоқ* (б.183.) – *den Geist aufgeben* (S.264), *вафот қилмоқ* (б.162.) – *die Schuld des Lebens entrichten* (S.210) фраземалари сўз бирикмаси билан, *оламдин кечмоқ* (б.81.) – *ausatmen* (S.105) – *шунқор бўлмоқ* (б.64.), *иткомтен* (S.78) фраземалари эса содда сўз билан ифодаланган.

Сўзларнинг айнан муқобил вариантларини топиш, қадимий туркий тилнинг лексик-фразеологик хусусиятларини таржимада акс эттира олиш таржимон олдида қўйилган энг муҳим мақсад ва вазифалардан биридир. Таржима тўғридан тўғри асл нусхадан эмас, балки инглизча вариантыдан таржима қилинганлиги боис исмлар, реалиялар, атамалар, лақабларнинг

²⁴ Раҳимов Х. «Бобурнома»нинг олмонча таржималарига бир назар // Бобур ва дунё. – Тошкент, 2019, №1. – Б. 15.

муқобил вариантларини топиш таржимонга бир мунча қийинчиликлар туғдиргани асар мисолларида маълум бўлди.

XIX аср охирларида «Бобурнома»дан айрим қисмлар И. Пантусов, С. Поляков, В. Вяткин таржимасида рус китобхонларига қисман тақдим этилган бўлса-да, яхлит русча таржимаси амалга оширилмаган эди. «Бобурнома»ни ўрганишнинг яна бир аспекти, кўплаб олимларнинг эътиборини ўзига тортган жиҳат бу – асарни рус тилига таржима қилиниши масаласидир. Бироқ узоқ вақт давомида «Бобурнома»нинг фақат алоҳида қисмлари таржима қилинган. Фақат 1958 йилда М. Салье асарнинг тўлиқ таржимасини амалга оширди. Ушбу таржима, С.А.Азимджанованинг «Кириш сўзи»да кўрсатганидек, «илмий ва филологик мақсадларни кўзламайди», у А. Беверидж томонидан нашр этилган Ҳайдаробод нусхасига асосланади²⁵. Русча таржимада паремиялар, хусусан, мақолларнинг айримлари тўғридан тўғри таржима қилиш орқали ифодаланган. Масалан, *Инонмагил дўстунгга, сомон тиқар пўстунгга* мақоли(б.76.) *Не доверяй другу: он набьет твою шкуру соломой*(б.97.) тарзида ифодаланган.

Тенг бўлмагунча тўш бўлмас (б.115.) мақоли эса шу мақолга мос келадиган *Не будь сходства, не было бы и встречи*, яъни *агар ўхшашликлар бўлмаса, учрашув бўлмайди* (б.141.) рус мақоли орқали мазмуни ифодаланган.

Маълумки, «Бобурнома» Европа илм аҳлининг доимий диққат марказида бўлиб келган. Бунга сабаб сифатида бир неча омилни келтириш мумкин.

Биринчидан, «Бобурнома» ўша давр сарой муҳити, адабий жараён ҳақида маълумот берувчи энг ишончли манба ҳисобланади, бу ҳақда кўпгина хорижий олимлар ўз асарларида ёзиб қолдирганлар.

Иккинчидан, «Бобурнома» тилининг соддалиги, услубининг равонлиги, тасвирнинг жонли берилиши барчани мафтун қилиб келган.

²⁵ Благова Г.Ф. К истории изучения Бабур-наме в России. – Москва, 1966. – С.176.

Таржималарда паремияларнинг акс эттирилишида бирмунча ноаниқликлар ва камчиликлар кўзга ташланади. Бу ҳолатга асар тилини яхши тушунмаслик, пресуппозиция ва қочиримларни тўғри англамасликлари сабаб бўлган дейиш мумкин.

Аввал ҳам таъкидлаганимиздек, «Бобурнома»нинг таржималари ҳақида яхлит, мукамал тадқиқот олиб борилмаган. Аммо бир неча тадқиқот ишларида айрим маълумотлар учрайди. Ўзга тилларга қилинган таржималарнинг савиясини аниқлаш, уларни ўзаро қиёслаб ўрганиш орқали асарнинг илмий қимматини белгилаш ўзбек халқининг жаҳондаги бошқа халқлар билан адабий-маданий алоқаларини ўрганиш нуқтайи назаридан ҳам муҳимдир. Зеро, «Бобурнома» дунё шарқшунослари яқдиллик билан қайд этганларидек, инсоният маданиятига қўшилган катта улуш ҳисобланади.

«Бобурнома»нинг озарбайжон тилида иккита таржимаси мавжуд бўлиб, Рамиз Аскер томонидан қилинган таржима Бокуда икки марта нашр этилган. Ушбу таржимада (2011) «Бобурнома»нинг туркча (Р.Р.Арат), русча (М.Салье) ва ўзбекча (Порсо Шамсиев) нашрларидан фойдаланилган. Таржиманинг кириш қисмида муаллиф Бобур мирзонинг шахсияти, ҳаёти ва ижоди ҳақида батафсил тўхталади. *Babur hər şey haqqında obyektiv və dəqiq yazmışdır. Müasiri olduğu və ya özündən əvvəl yaşamış hökmdarlar, onların nəsəbi, həyatı, xasiyyəti, savaşları və meydan müharibələri, adbaad göstərməklə arvadları və cariyələri, oğulları və qızları, əmirləri və bəyləri, saraylarında yaşayan alimlər, şairlər, rəssamlar, musiqiçilər, xəttatlar və başqa sənətkarlar haqqında geniş və maraqlı məlumatlar vermişdir. Gəzib gördüyü yerlərdəki tarixi abidələr, ayrı-ayrı xalqlara, tayfa və qəbilələrə xas olan etnoqrafik özəlliklər, adət-ənənələr, yeməklər, geyimlər onun nəzərindən yayınmamışdır. Babur təbiətin gözəlliklərini, fərqli coğrafi ərazilərdə bitən ağac və gülləri, meyvə və bitkiləri, heyvanları, quşları, balıqları da eyni həssaslıq və diqqətlə təsvir etmişdir*²⁶. – Бобур ҳамма нарса ҳақида объектив ва холис ёзган. Ўзига замондош ва

²⁶Zahiriddin Muhammad Babur. Baburnama. Çeviren Ramiz Askar. 2-naşr. – Bakı, 2011. – B 17.

Ўзидан аввал яшаб ўтган ҳукмдорлар, уларнинг авлодлари, ҳаёти, феъл-атвори, жанглари ва масофавий урушлари, хотинлари ва канизаклари, ўғил-қизлари, амирлари ва беклари, саройида яшаган олимлар, шоирлар, рассомлар, муסיқачилар, ҳаттотлар ва бошқа санъаткорларни номма-ном санаб ўтган ва улар ҳақида кенг ва қизиқарли маълумотлар берган. У борган жойларидаги тарихий обидалар, турли халқлар, қабилалар ва уруғларнинг этнографик хусусиятлари, урф-одатлар, кийим ва емаклар унинг эътиборидан четда қолмаган. Бобур табиатнинг гўзалликларини, турли жўғрофий ҳудудларда ўсадиган дарахт ва гулларни, мева ва ўсимликлар, ҳайвонлар, кушлар, балиқларни ҳам айна ҳассослик ва эътибор билан тасвирлаган (*таржима бизники – Д.М.*).

Таржимада ҳар бир шахс, ҳар бир жой ёки муҳим тарихий воқеалар алоҳида сарлавҳалар билан ажратиб берилган. Асар шу қадар кичик таснифларга бўлинганки, баъзи сарлавҳа остидаги воқеалар бир бетгаям бормайди²⁷. Масалан, «Султон Маҳмуд мирзонинг Самарқанд тахтига чиқмоғи» (40-б) ёки «Бойсунқур мирзонинг Самарқанд тахтига чиқмоғи» (47-б) бўлимлари ярим бетдан, «Бойсунқур мирзонинг Хисравшоҳ тарафиндан ўлдирилмоғи» (85-б) бўлими 7 қатордан иборат. Сарлавҳаларнинг умумий миқдори 153 та.

Таржима ўзбекча ва туркча матнга асосланганлиги учун воқеалар изчил ёритилган, тушиб қолган ёки берилмай ўтиб кетилган ҳолатлар йўқ. Аммо асарнинг сўнгги 936-йил воқеалари²⁸ 935-йил воқеаларига қўшиб юборилиб, шу билан яқунланган. Таржиманинг умумий ҳажми 424 бетни ташкил қилади.

Таржимада мақол ва маталлар матн ичида асл манбадагидек ёзилган, ҳаволада ҳозирги озарбайжончада қанақа маъно англатиши берилган. Масалан: «Deh kosa və dərəxtan kosa» mäsəlini, deyəsən, Ahsi üçün

²⁷Zahiriddin Muhammad Babur. Baburnama. Çeviren Ramiz Askar. 2-naşr. – Bakı, 2011.

²⁸936-йил туркча матнда 5 қатор билан тугаган, ўзбекча матнда эса қўлёзмада тугаган ўрни кўрсатилиб, бошқа манбалар асосида тўлдирилган.

söyləmişlər²⁹. («Дех кужо ва дарахтон кужо» масалини Ахси учун айтилганга ўхшайди. – *таржима бизники- Д.М.*) матн тагидаги изоҳда эса *Kənd harada, ağaclar harada* (қишлоқ қаерда, дарахтлар қаерда, - *таржима бизники-Д.М.*) деб изоҳ берилган. Мисоллар:

Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтанд (*б.142.*) – *Həkimlər adın yad edilməsini ikinci ömür saymışlar.*(*б.199*); тенг бўлмагунча тўш бўлмас (*б.115.*) – *dəng olmayan tuş olmaz* (*б.155*); Ким ўлар ҳолатга етса, ул билур жон қадрини (*б.218.*) – *Kim ölər həlakətə yetsə, ol bilir can qədrini* (*б.321*); Агар сад солмони ва-р яке рўз, Бибояд рафт аз ин кохи дилафрўз (*б.99.*) – *İstər yüz il, istər bir gün qal, Bu könül aydınladan köşkü tərک edəcəksən* (133); Не бормоққа ере муқаррар, Не турмоққа юрте муайян (*б.160.*) – *Nə getmək üçün qərar verilmiş bir yer, nə də durmaq üçün müəyyən bir yurd vardı*(229).

«Бобурнома»ниг озарбайжонча таржимаси изоҳларга бой, уларнинг асосий қисми сатр остида берилган, диққатга сазовор жойи шундаки, изоҳларда туркча, русча ва ўзбекча нашрлар ўртасидаги фарқлар очиб берилган. Асар сўнггида тушунарсиз сўз ва ибораларга таъриф берилган.

Бу ҳақда таржимоннинг ўзи шундай ёзади: *Bu qeydlər və izahlar «Baburnamə»nin türkcə, özbəkçə və rusca nəşrlərində verilən izahlar və bəzi məlumat-soraq mənbələri əsasında tərtib edilmişdir. Biz tərcümə boyu mətnaltı haşiyədə bəzi terminlərin mənası açıqlamış, şəxslər, coğrafi məntəqələr və s. haqqında kiçik bilgilər vermişdik. ...Ona görə də burada bəzi ifadə və terminlərin geniş şəkildə açıqlanmasını münasib gördük*³⁰. (Бу қайдлар ва изоҳлар «Бобурнома»нинг туркча, ўзбекча ва русча нашрларида берилган изоҳлар ва баъзи маълумот-сўроқ манбалари асосида тузилган. Биз таржима мобайнида матн ости ҳошияда баъзи терминларнинг маъносини изоҳлаган, шахслар, географик ҳудудлар ва бошқалар ҳақида бироз тушунча берган эдик. ...Шунга кўра, бу ерда баъзи ифода ва терминларни кенг шаклда изоҳлашни маъқул кўрдик. *Таржима бизники-Д.М.*)

²⁹Zahiriddin Muhammad Babur. Baburnama. Çeviren Ramiz Askar. 2-naşr. – Bakı, 2011. – Б.23.

³⁰Zahiriddin Muhammad Babur. Baburnama. Çeviren Ramiz Askar. 2-naşr. – Bakı, 2011. – Б.19.

«Бобурнома» козoқ тилига Байузак Қoжабекулы томонидан 1990 йилда «Бабурнома» номи билан таржима қилинади. Бу таржима ўзбекча танқидий матн ва русча таржима асосида қисқартирилган ҳолда босилган. Кейинги 1993 йилда тўлиқ таржима шаклида нашр этилган, аммо исм кўрсаткичлари ва географик номлар харитаси тушириб қолдирилган. Таржиманинг кириш қисмида муаллиф Бобур ва унинг ҳаёти, «Бобурнома»нинг бадиияти ва таркибий қисмлари ҳақида батафсил маълумот беради.

Қозoқча таржимада воқеалар жуда кичик-кичик мавзуларга бўлиниб берилган. «Бобурнома»даги афоризмлар, ғазаллардан парчаларни Оразақын Асқар қозoқчага таржима қилган. Нашрни кузатиш мобайнида паремияларнинг ўгирилишидаги ўзига хосликни аниқладик. Муаллиф мақолларни сўзма-сўз ўгирмайди, ҳозирги қозoқчада мавжуд бўлган эквивалентини қўллаш йўлидан боради. Масалан, *Ғофил аз инжо ронда ва аз онжо монда (Ғофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган)* матали (б.64.) шундай ўгирилган: *Тоқал ешкі қудайдан муйіз сураймын деп, қулагынан айрылыпты* (б. 77.). Ёки, *«Инонмагил дўстунгга, сомон тиқар пўстунгга»* мақоли (б.76.) *«Жау жоқ деме, жар астында»* (б.99.) деб таржима қилинган.

Эътибор берсак, иккинчи мақолнинг муқобили айнан Бобур айтмоқчи бўлган фикрни ифодаламаган. Чунки Бобур дўстининг хоинлигини таъкидламоқчи, қозoқчада эса атрофнинг хатарларга тўла эканлигига урғу қаратилган. Ҳолбуки, таржимон аслиятда берилган мақолларнинг таржима тилида мавжуд муқобилларини излаши, уларни саралаш иҳамда муқобили мавжуд бўлмаганларини эса қисқа ва лўнда изоҳлар орқали ифодалаш лозим³¹.

Мисоллар:

Қопудағини қопмаса, қаригунча қайғурур (б.74) – *Өз аягымен келип, қолымызга түскелі тұрган жау еш шығынсыз, жылыстап кетті.*(95), Корхоро бавақт бояд жуст, Кори бевақт суест бошад суест (б.74) – *Дер кезінде*

³¹ Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадиий таржимада қайта яратилиши. Фил. фан. бўйича докторлик (DSc) дисс. автореферати. –Тошкент, 2017. –Б.16.

біткен іс пайдалысы, Күні өткен соң болмайды жай-мәнісі (95), Узраш батар аз гунох (б.78) – Оның ақталғаны қылмыстан да жаман (102), Лаззати май маст донад, хушёрон чи хаз (б.108.) – Мас біледі шараптың тәтті дәмін, Татпағанды демейді ол шат қыламын емес жаман егер.

Кўринадики, таржимон мақолларни таржима қилиш жараёнида ўз тилида мавжуд бўлган эквивалентини қўллаш методидан фойдаланган, бироқ танланган бу метод ўзини у қадар оқламаган. Бунинг оқибатида, «Бобурнома»нинг асл ифода услуби бузилган, тасвирийлик акс этмаган. Бу ҳолатни гап тузилишларининг ўзгартирилганлигида ҳам кўриш мумкин.

1.3. “Бобурнома”нинг туркча таржимаси тавсифи ва асар матнида паремияларнинг статистик таҳлили

«Бобурнома» турк тилига Р.Р.Арат томонидан таржима қилинган³². «Қутадғу билиг» ҳамда «Ҳибат ул-ҳақойиқ» каби асарлар таржимони бўлган Р.Р.Аратнинг тарих соҳасига оид энг қимматли иши «Бобурнома» таржимаси ва ушбу асарга ёзилган икки юз саҳифага яқин маълумотларидир³³.

Йирик матншунос олим Р. Р. Арат асарни «Вақое» (Бобур хотироти) номи билан 1943-1946 йилларда икки жилд ҳолида нашр эттирган. Р. Р. Арат таржиманинг сўз боши қисмида шундай ёзади: «Тилимизга таржима қилинаётган ушбу асарда буюк турк подшосининг ҳаёти батафсил тасвирланган, унинг шахсий ҳис-туйғулари ҳар қандай муболаға ва пардалашлардан холи. У ўз замондошларининг қиёфалари, урф-одатлари ва интилишларини, хатти-ҳаракатларини ойнадек равшан тасвирлайди. Унинг услуби оддий ва мардона, жонли ва образли. Шу жиҳатдан бу асар Осиёда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир»³⁴. Бу сатрлар Р. Р. Аратнинг Бобурга бўлган юксак ҳурматини намоён этади.

³²Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Vekayi (Babür'un Hatıratı), – Ankara, 1943,1946.

³³Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Vekayi (Babür'un Hatıratı), – Ankara, 1943,1946.

³⁴Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Vekayi (Babür'un Hatıratı), – Ankara, 1987. 018-б.

«Бобурнома»нинг туркча таржимасининг тартиби шундай: 1-жилд. Сўз боши (01-021), икки қисмдан иборат тарихий маълумотлар (023-0138), таржимон ўнгсўзи (0139-0143) Вақойиъ. I биринчи бўлим – Фарғона воқеалари (1-128). Илова: Амир Темур шажараси (Мироншоҳ – Султон Маҳмуд –Абу Саид –Умаршайх – Бобуршоҳ тарзида) ва Чингизхон шажараси (Бобурнинг она аждодлари шажараси) ҳар иккала сулоланинг схемаси. Иккала сулола Бобуршоҳ шахсида туташади.

2-жилд. Бобурнинг Топқопу саройи музейидаги миниатюраси. II бўлим. Кобул воқеалари (129-284). III бўлим. Ҳиндистон воқеалари (285-432) IV бўлим. Иловалар: шахс ва жой номлари кўрсаткичи (437-570), Бобур қўллаган истилоҳ ва таъбирларнинг алифбо тартибидаги луғати (571-669), Бобуршоҳ келтирган туркча, форсча ва арабча шеърӣ парчаларнинг асардаги бет кўрсаткичлари (671-672), Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари (Бобур қадами етган жойлар) харитаси (673-675)³⁵.

Р.Р.Арат «Бобурнома»нинг илмӣ нашрини яратишда асарнинг 1857 йилда Н.Ильминский томонидан эълон қилинган Қозон босмаси (Кир қўлёзмаси) ҳамда 1905 йилда А. Бевериж томонидан эълон қилинган Лондон нашри (Ҳайдаробод қўлёзмаси)дан фойдаланади.

Туркча матнга профессор Ҳ. Бойир сўз боши (01-021-бетлар) ёзган. Унда «Бобурнома»нинг ўрганилиши, таржималари тўғрисида мухтасар маълумот беради. Олим сўз бошида, шунингдек, асар номланиши хусусида ҳам баҳс юритади ва асарни Векауӣ (Вақойи) деб номлаш керак дейди. Ҳикмат Бойир ўз фикрини қуйидагича далиллайди:

1. Бобур асарнинг икки ўрнида «Вақойи» сўзини қўллайди.
2. Бобурнинг холаваччаси – Мирзо Маҳмуд Ҳайдар «Тарихи Рашидий» асарида «Унинг бир «Вақойий» яъни «Тарихи турк»и бор» дейди

³⁵Ҳайитов Ш. «Бобур ижодининг хорижда ўрганилиши (ўзбекча-туркча манбалар киёсий таҳлили). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. –Тошкент, 2018. – Б. 60.

3. Бобурнинг кизи Гулбаданбегим «Хумоюннома»нинг илк саҳифаларида *«Гарчи подшо отамнинг воқеаномасида бу сўзлар келтирилган бўлса ҳам...»* дейди;

4. Бобурнинг набираси Акбаршоҳнинг тарихчиси Абулфазл Аллома «Акбарнома»да Бобур хотираларини «Воқиёти Бобурий» деб номлаган.

«Бобурнома» Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистонда кечган воқеаларнинг қомуси бўлиши билан бирга, хижрий камарий йил ҳисобида 37 йилу 7 ой ичида содир бўлган ҳодисалардан 18йилу 6 ой давомидаги воқеалар баёни акс этган бўлиб, қолган 19 йил воқеалар асарда йўқ. Қарийб яна бир «Бобурнома» ҳажмига яқин бўлган қисми ёзилмаган ёки бизгача етиб келмаган.

«Бобурнома» туркча таржимасининг диққатга сазовор бўлган жиҳатлардан бири киши исмлари, жўғрофий номлар кўрсаткичи А. С. Бевериж нашрига кўра яхшиланганлигида кўринади. Турк олимнинг таржимада матн кўрсаткичларини тузиш маҳорати кейинчалик матншунос олимларимизнинг бир қанча ишларида қўл келди. Хусусан, асарнинг тўла ўзбекча нашрлари (1948-1949, 1960, 2002) вужудга келишида турк олимлари тажрибасидан фойдаланилди.

Таржимада, шунингдек, мукаммал луғат, қисқа изоҳ ҳамда Бобур шажараси схемаси ўзига хос тарзда акс эттирилди. Аммо олиб борилган қиёсий тадқиқотимиз асарнинг туркча матнида қатор камчиликлар борлигини ҳам кўрсатди. Профессор Ҳ.Болтабоев таржиманинг баъзи камчиликлари ҳақида шундай ёзади: «...асарнинг Ҳайдаробод нусхасида 936 (1529) йил воқеалари тўла эмас, таржимон бу ўринда Қозон нусхасидаги воқеалар тасвири билан тўлдирган, бироқ боб матни тўла эмас. Нашрлардаги бу хатоликни Порсо Шамсиев 1960 йилги нашрда «Бобурнома»нинг бошқа тиллардаги (хусусан, форс тилидаги) таржималари асосида тўлдирган. Ўзбекча нашрга П. Шамсиев томонидан илова қилинган «Бобур қўл остига

кирган жойлар даромадининг ҳисоби ва Бобуршоҳ фармони» туркча нашрга кирмай қолиб кетган»³⁶.

Дарҳақиқат, таъкидланганидек, туркча нашрда кўплаб хатолар мавжуд. Масалан, киши исмлари, жўғрофий номлар кўрсаткичи, айниқса, Бобур мирзонинг фармонлари тўлалигича келтирилмаган. Матнда кўплаб узилишлар бор. Жумладан, бошқа кўплаб таржималарда бўлгани каби, «Бобурнома»нинг туркча матнида ҳам 914(1509) йил воқеалари тамомланмай қолган. Шундан кейинги 10-11 йиллик воқеалар ҳам йўқ.

Таржимада 233а саҳифадаги «*Ушбу кун менинг яхши шаҳбозим йўқолди*» жумласи ўрин олмаган. Р.Арат томонидан тайёрланган матнда «*Turna ve kekliği fevkelade iyi tutardı – (Шунқорим) турна ва какликни яхши тутарди*» тарзида берилса (s.261), «Бобурнома»нинг С.Ҳасанов тайёрлаган матнида «*Шаҳбозим турнани ва лаклакни яхши тутар эди*» дейилади (б.171.). Каклик ва лаклак (лайлак) бошқа-бошқа қушлар. Биламизки, каклик овланган, бу ҳақда кўпгина манбаларда ёзиб қолдирилган. Лекин лайлакни овлаш ҳақидаги маълумотларни учратмаймиз. Бундан шу нарса маълум бўладики, табдил ва таржимадаги нуқсонлар нафақат мазмунга, мантиқнинг бузилишига, маданият, маданий муносабатлар ҳақида нотўғри хулосага ҳам олиб келади. Аммо бу ўринда туркча таржимада ўзбекча матндаги нуқсон тўғирланганлигини кўриш мумкин.

С. Ҳасанов тайёрлаган матндан «Бобурнома»нинг 935 йил воқеаларини ўқиймиз: «*Тонгласа одина куну Муҳаммад бахши ва баъзилар келиб, мулозамат қилдилар. Номози пешинга ёвуқ Жуунундин ўтиб, Хожжа Абдулҳаққа мулозамат қилиб, қалъа бориб, амма бегимларни кўрдим*» (б.261).

Асарнинг туркча матнида «Номози пешинга ёвуқ» сўзлари учрамайди. Қолаверса, матнда «*Hoca Abdülhak'a mülazemet ettikten sonra kaleye gidip halalarımı gördüm*» жумласи *Hoca Abdülhak a mülazemet ettikten sonra kaleye gidip halalarımı gördüm* (s.429). Бу ўринда таржимада давр муҳити ёритилмай

³⁶Ҳайитов Ш. «Бобур ижодининг хорижда ўрганилиши (ўзбекча-туркча манбалар киёсий таҳлили). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2018. – Б.73.

колган, яъни «бегим» сўзи тушиб қолиб, таржимадаги миллий колоритга путур етган. Бу икки миллат орасида лингвокультурологик ўзига хосликлар борлигини кўрсатади.

«Бобурнома»нинг деярли барча илмий нашрлари асосида Қозон ва Лондон нашрлари туради. Шу жумладан, Р. Р. Арат томонидан қилинган таржима ҳам айнан шулар асосида яратилган. Бу ерда энг катта нуқсон иккала асос нашр ҳам араб алифбосида ёзилмаганлигида намоён бўлади³⁷. Бироқ Р. Р. Арат асардаги ҳар бир сўз ва иборани таржима қилишга ниҳоятда эҳтиёткорона ёндашади. Сўзнинг маъно чегарасидан чиқмаслигини таъминлашга ҳаракат қилади: «...ушбу навоҳида эканда бизнинг черик бориб, Ўғрай ва Даҳонадин ошлиқ келтурдилар»³⁸ жумлалари «*Bi civarda iken askerlerimiz Güri ve Dehane taraflarına gidib erzak getirdiler*» тарзида келади. Матннинг ўзбекча нашрида *Ўғрай ва Даҳона* деб келтирилса, туркча матнда бу сўз «*Гури*» яъни, Қоҳмирнинг шимолий шарқида жойлашган манзил, «*Даҳона*» эса Балхнинг жанубида жойлашган жой номи сифатида кўрсатилади. Бу маълумотларни китобхон тушунчасига етказиш, табиийки, таржимоннинг бутун диққат ва билими билан ўлчанади. Ана шунинг учун ҳам бадий таржиманинг асосий шартларидан бўлган ҳар бир сўзнинг маъносини тўғри акс эттириш, асл нусханинг нозик индивидуал услуб хусусиятларини бутун мукамаллиги билан сақлаб қолиш таржима назариясида муҳим ўрин тутаяди.

Таржимашунос олим Ғ. Саломов таржима жараёни уч босқичдан иборат эканлигини таъкидлайди³⁹. Булар қуйидагилар:

1. Асл нусхани идрок этишда матн сўзма-сўз идрок этилади. Мазкур босқичда таржимон олдида баъзи бир қийинчиликлар туради. Буларга матнни нотўғри ўзлаштириш, яқин тилларда сохта эквивалентлар домига тушиб қолиш, матнда ишлатилган (масалан, «ўйлук») сўзига ўхшаган, –

³⁷Хайитов Ш. «Бобур ижодининг хорижда ўрганилиши (ўзбекча-туркча манбалар киёсий таҳлили). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. –Тошкент, 2018. – Б.82.

³⁸Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома». Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент, 2002. – Б.141.

³⁹Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983, – Б. 66.

таъкид бизники – Д.М.) баъзи хос сўзларнинг маъносига тушунмаслик кабилар киради. Р. Р. Арат таржимасини Ғ. Саломов айтиб ўтган таржима жараёнининг биринчи босқичи асосида таҳлил қилсак, айрим сўзлар таржимасидаги қусурларни ҳисобга олмасак, бу ҳолатлар ижобий ҳал этилганига амин бўламиз.

2. Иккинчи босқичда таржимон муаллиф томонидан ишлатилган услубий омилларга эътибор қилиши назарда тутилади. «Бобурнома»нинг туркча матнига эътибор қаратадиган бўлсак, Р. Р. Арат асарда муаллиф қўллаган айрим сўзларга қўшимча изоҳ келтиради. Масалан, киши номлари, жой, ҳайвонот ва ўсимликлар номини таржима охирида бирма-бир интерпретациялаштиради (изоҳлайди, шарҳлайди, талқин қилади). Асардан ўрин олган хос сўзлар изоҳини агарда саҳифалар кесимида айтадиган бўлсак, 235 бетни қамраб олади. Демак, бу босқичдан ҳам таржимон ўринли фойдаланади.

3. Таржимон муаллиф томонидан яратилган бадиий воқеликни тўлалигича идрок этиши керак. Агар таржимон ҳақиқий санъаткор бўлса, асарда иштирок этувчиларнинг ўзига хос характер хусусиятларини, тилини тўлалигича идрок этиб, кенг мушоҳада юритади. Р. Р. Арат «Бобурнома»ни таржима қилар экан, уни аввал чуқур идрок этиш долзарб аҳамият касб этишини таъкидлайди. Ўзи ҳам аввал асарни ўқиб, тушуниб, сўнгра таржимага киришганини ёзади. Р. Р. Арат фикрига кўра, «Бобурнома» таржимасида энг муҳим жиҳат асар қўлёзмасини имкон қадар чуқур ўрганиш, шулар асосида аввал унинг қоралама илмий матни тайёрлаш, матн ҳар жиҳатдан тўғри эканлигига амин бўлгандан сўнгина нашрдан чиқариш керак. Бироқ вақт тиғизлиги боис, тўғрироғи, турк тарихи жамиятининг таржимани тезроқ нашр эттиришга бўлган талаби эвазига «Бобурнома» таржимасида ушбу муҳим жиҳатларга кам эътибор қаратилади.

Р. Р. Арат таржимаси Ғ. Саломов айтиб ўтган таржима жараёнидаги учта муҳим босқичга мос келади. «Vekeyi»da асл нусханинг индивидуал хусусиятларини сақлаб қолишга ҳаракат қилинади. У, айниқса, асардаги

масал ва иборалар таржимасига алоҳида эътибор билан ёндашади: *Ишонмагил дўстунгга, сомон тиқар нўстунгга (б.76) – İnanma dostuna, saman doldurur postuna(s.82),*

Душман не демас, тушга не кирмас (б.117) – düşman ne demez ve rüyaya ne girmez (s.156),

Сафи мағлубро ҳуе басандаст(б.97) – mağlup düşmana bir hey sesi kafidir (s.121),

Тенг бўлмагунча тўш бўлмас (б.115) – denk olmayan buluşmaz (s.153)
каби.

Тарихий асар нашр қилинганидан сўнг қанча кўп вақт ўтса, уни ўгирадиган таржимоннинг вазифаси шунча қийинлаша боради. Тарихий жой номлари ва ўтмишдаги воқеалар билан боғлиқ асарни таржима қилиш йиллар ўтган сайин мураккаблашиб боради. Бу ҳолни Бобурнинг «Бобурнома» асарида келадиган топонимик атамаларга нисбатан таржимонлар муносабатида ҳам кўриш мумкин. Шу боис ҳам Р. Р. Арат баъзи-баъзида интерпретация, яъни изоҳлаш усулидан фойдаланади. Шу орқали асардаги тушунилиши қийин бўлган сўзни ўқувчи онгига етказишга ҳаракат қилади. Масалан: *kizil söğüt – tabulgu, önü süslü elbesi – postini piş berre* сингари.

Р. Р. Аратнинг матн яратиш ва таржимадаги маҳорати воқеаларнинг бир бутунликда келишида кўринади. У асл нусханинг нозик индивидуал услуб хусусиятларини бутун мукамаллиги билан сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Масалан, таржимон асардан ўрин олган мақол, матал, афоризмлар ва шеърларини аввал қўлёзмадаги араб алифбосида⁴⁰ги шаклини беради. Сўнгра унинг таржимаси келтирилади:

کوبو آزغه تینکری دور بیرکوچی

بو درکهدا یوقتور کیشی نینک کوچی

(Кўп озга Тенгридур бергувчи,

⁴⁰ Эски ўзбек ёзувидаги имло туркча матнга мослаштириб ёзилди.

Бу даргоҳда йўқтур кишининг кучи).

Туркча таржимаси: *Çoğu ve azı veren Tanrıdır, bu cihanda insanın kudreti yoktur.*

هر چه در آينه جوان بيند

پير در خشت پخته آن بيند

(*Ҳарчи дар оина жавон бинад,*

Пир дар хишти пухта он бинад) – Ёш киши ойнага қараб нимани кўрса, кекса одам ғиштга қараб ҳам шуни кўра олади.

Туркча таржимаси: (*Gencin aynada gördüğünü, ihtiyar pişmiş tuğlada görür*).

Р. Р. Аратнинг шеърлар матнини тайёрлашдаги тутган ушбу йўли бошқа нашрларда такрорланмайди. Бу усул шеърлар матнини ўз ҳолича ўқиш ва табдил этиш имконини беради.

Асарнинг туркча нашри биринчи жилдида Фарғона воқеалари ифодаланади. Таржимани «Бобурнома»нинг 2002 йил нашри билан қиёслаганимизда шу маълум бўлдики, туркча матннинг биринчи жилдида айрим камчиликлар мавжуд, аммо у кўп жиҳатдан матншунослик талабларига мос келади. Фарғона воқеалари «Бобурнома»нинг С. Ҳасанов тайёрлаган илмий-танқидий матни билан деярли бир хил. Таржимадаги нуқсонлар, асосан, иккинчи жилдида кўринади.

Таржимон асарда келтирилган Қуръон оятларини тафсири билан беради. Нашрда шахс номи, жой ва асар кўрсаткичлари мукамал тарзда келтирилган. Масалан, олдинги нашрларда мавжуд бўлмаган қавм-қабила ва насл-насаб номлари, ҳайвон ва ўсимлик номлари, масал ва ҳикматли сўзлар, китоб ва рисоаларнинг номлари ва изоҳи таржимон томонидан қунт билан тайёрланган. Р. Р. Арат бу ўринда А. С. Бевериж тажрибасига таянгани сезилади.

Р. Р. Арат таржима сўнггида икки юз саҳифадан зиёд кўрсаткич ва изоҳлар луғатини тузади. «Бобурнома»нинг бошқа илмий-танқидий

матнлардан фарқли равишда у асарда келтирилган ҳар бир шахс, жой, ҳайвон номларига батафсил тўхталади.

«Бобурнома» ҳам бадиий, ҳам тарихий-мемуар характерда ёзилган асар. Бундай асарлар таржимондан жуда катта маҳорат ва қунт талаб этади. Асар таржимасида Р. Р. Арат қўллаган транслитерация, адъеквация ва изоҳлаш методи бу борада анча қўл келганлигини кўраимиз.

Туркча таржимада паремияларнинг ифодаланиш статистикаси куйидагича:

Мақол-маталлар ва афоризмлар сони ўзбекча матнда 36та. Туркча таржимада уларнинг барчаси акс этган, яъни мақол-матал ва афоризмлар 100% таржима қилинган. Таржиманинг ютуқ ва камчиликлари кейинги бобларда тавсифланади.

Фраземалар «Бобурнома»да 982та. Ушбу фраземаларнинг 30%и туркча матнда фразема шаклида акс этган, қолган қисми таржима жараёнида сўз, сўз бирикмаси, қўшма сўзга айлантирилиб таржима қилинган⁴¹. Мақол-матал ва фраземаларнинг ўзбек тилида бошқа тилларга нисбатан кўпроқ қўлланилиши бошқа тадқиқотларда ҳам кузатилган. Р. Широнова шундай таъкидлайди: таҳлиллар натижасида шу нарса аниқландики, ўзбек адиблари француз ёзувчиларига қараганда ўз асарларига бадиий сайқал бериш ва прагматик таъсирни кучайтириш мақсадида жуда кўп мақоллар ишлатганлар. Албатта, бу шарқ маданиятида халқ тажрибаси ва донолиги асосида пайдо бўлган мақолларнинг миллат тарбияси ва камолотида алоҳида ўрин тутганидан далолат беради⁴².

Таржимашунослик тарихидан маълумки, соф миллий руҳдаги сўзлар, термин ва ибораларни иккинчи бир тилда мумкин қадар тўғри бериш масаласи анча мураккаб масала ҳисобланади. Бу ҳолатни таржимон Р. Р.Арат анча ижобий ҳал қилган дея оламиз. Таржимада ўша халққагина хос бўлган урф-одат, кийим-кечак номлари, мақол ва маталлар ўз таъсир доирасини

⁴¹ Бу ҳақда ҳам кейинги бобларда батафсил маълумот берилади.

⁴² Широнова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадиий таржимада қайта яратилиши. Филол. фан. бўйича док. (DSc) дисс. автореферати. – Тошкент, 2017. – Б.17.

сақлаб қолган. Таржимон сўз ва тушунчаларнинг маъносини баъзи бир ўринларда бошқа-бошқа сўзларга айлантирилиб қўйган. Аммо ушбу таржима ўз даврида бажарилган ишлар ичида энг аҳамиятлиси саналади. Бу ҳақда Ҳ.Бойир шундай ёзади: *«Илк бора форс тилига ва бир қанча Европа тилларига таржима қилинган бу асарнинг турк тилига ўгирилмаганлиги катта камчилик эди. Тарих жамиятининг ташаббуси билан Р. Р. Арат бу камчиликни бартараф этди. Р. Р. Арат асарда таржиманинг қийинчиликларини айтар экан, ҳар доим янада мукамалликка эришишига ҳаракат қилган олим таржимада йўл қўйилган камчиликларини ўзи асослаб кўрсатади. Лекин ишончимиз комилки, зарб тилларига таржима қилинган бу асар бизнинг тилимизга энг мукамал шаклда ўгирилмаган бўлса-да, шунга жуда яқиндир ва бундан ортиги бўлмайди ҳам. Бизнингча, Р.Арат томонидан амалга оширилган ушбу таржима мен кўрган французча ва инглизча таржималардан анча устундир»⁴³.*

«Бобурнома»нинг профессор Рашид Раҳмати Арат томонидан 1943-1946 йилларда амалга оширилган таржимаси 1970, 1985, 1986, 1987, 1989, 2000 йилларда қайтадан нашр этилади. Шулардан 1943-1946 ҳамда 1987йиллардаги нашрлари «Vekayi», қолган йиллардаги нашрлари эса «Babürname» номи билан нашр этилган. Кўриниб турибдики, Мирзо Бобурнинг ҳаёти ва ижоди турк адабиётида мунтазам ўрганилмоқда ва халқаро илмий ҳамкорлик воситасига айланиб бормоқда. Бу ҳам ўзбек халқининг улуғ истеъдоди, ифтихоридан нишонадир.

Биринчи бобга доир хулоса

«Бобурнома» жаҳон адабиётининг нодир дурдонаси ҳисобланади. У ўзининг таржималари билан барча халқлар адабиётига бемисл ҳисса қўшган. Асар дунё тилларига таржима қилинишининг тарихий ва тадрижий жараёнларини кўриб чиқиш асносида, таржимонларнинг аслиятни қайта

⁴³Gazi Zahirüddin Muhammed Babür. Vekayi (Babür'un Hatıratı). – Ankara, 1987. – Б.020.

тиклаш жараёнида неқадар машаққатли ва шарафли йўлни босиб ўтганлигини кўриш мумкин. Бунинг натижаси ўлароқ бугунги «Бобурнома»нинг жаҳон юзини кўриши учун етарлича тадқиқотлар амалга оширилган. Ҳозирда «Бобурнома» ва унинг таржимасига тегишли бўлган тарихий ҳужжатлар дунёнинг 23 кутубхонасининг ноёб мулки ҳисобланиши ҳам асар салоҳиятининг нечоғлик юқори эканлигини кўрсатади. Асар таржималарининг тадқиқоти шуни англатадики, ҳар қандай вазиятда ҳам таржимон аслиятдан йироқлашмаслиги, асар замиридаги сўз ва фраземалар, реалиялар ёки жой номлари, тарихий шахслар исмларини таржима қилишда эҳтиёткорлик билан ёндашиши лозимлигини кўрсатади. Чунки аслият мансуб бўлган халқ урф-одатлари ва миллий-маданий хусусиятларини, диний, иқтисодий-ижтимоий турмуш тарзини мукамал ўрганмай туриб, асарда тасвирланган воқеа-ҳодисалар тўғрисида етарли тасаввур ҳосил қилиш, шакл ва мазмуннинг уйғунлигидан иборат таржима яратиш жуда қийиндир. Ҳар қандай аслмонанд таржима замини шакл ва мазмуннинг диалектик бирлигини ташкил этадики, унинг мазмунига кўпроқ урғу бериб, шаклга эътиборни сусайтириш асарнинг бадиий ва миллий хусусияти, тарихий ўзига хослигига путур етишига олиб келади.

«Бобурнома» таржималари ичида шунчаки ўзга тилга таржима қилинганлиги билангина аҳамиятли бўлган таржималар талайгина, шу билан бирга асар аслиятига анча яқинлашган, тўлиқ ва эътироф этишга арзирли таржималар ҳам мавжуд. Бундай ишларга инглизча ва туркча таржимани мисол қилиб келтириш мумкин. Йиллар ўтгани сари «Бобурнома»га қизиқиш ҳам кучайиб бормоқда. Бунинг ёрқин мисоли қилиб сўнгги йилларда асарнинг янги-янги тилларга таржималарининг амалга ошаётганини, туркий миллатлар орасида ҳам «Бобурнома»нинг бир неча таржима нусхалари пайдо бўлаётганлигини эътироф этишимиз мумкин.

«Бобурнома»нинг таржималарини ўрганиш жараёнида икки хусусият кўзга ташланди:

А) қариндош бўлмаган тилларга қилинган таржималарда матнни тўғри англамаслик ёки сўз маъноларига безътибор қараш натижасида кўплаб нуқсонлар кўзга ташланади. Юқорида бундай нуқсонларнинг исм билан, жой номлари билан, урф-одат билан боғлиқ турларини келтириб ўтдик.

Б) қардош туркий тилларга қилинган таржима нисбатан кам нуқсонли бўлади, чунки миллати, урф-одати, яшаш тарзи ўхшаш бўлган миллатлар бир-бирларининг тилларидаги маъно товланишларни яхши илғайдилар.

II БОБ

«БОБУРНОМА»ДАГИ МАҚОЛ ВА МАТАЛЛАР ТАРЖИМАСИНИНГ СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

2.1. «Бобурнома»даги паремиялар таснифи

Мақол халқнинг панд-насихати, маънавий-ахлоқий хулосаси, халқ миллий руҳининг акс-садоси, тил табиатининг ҳикматли мезонидир. Мақол тўқилмайди, балки маълум шароит тақозоси билан яратилади. Мақол чуқур ижтимоий, ахлоқий, фалсафий-ҳикматона мазмунга эга⁴⁴. Шу сабабли баъзи мақоллар бутун бир роман ёки драманинг мазмунини ўзида ифодалаш мумкин. Маълумки, мақоллар ҳар бир халқ маданиятининг кўзгуси ҳисобланиб, уларнинг замирида халқнинг урф-одати, удуми, доно қадриятлари, миллат дунёқараш ва миллий манзарасини очиб берувчи маъно ва мазмун ётади⁴⁵. «Бобурнома»да ҳам бирор воқеани тасвирлаётганда муаллиф кўпроқ мақоллар билан изоҳлашга ҳаракат қилади. Бу билан воқеанинг таъсир кучи, образлилиги ортади. Масалан, *тенг бўлмагунча тўш бўлмас*⁴⁶ (б.115.) мақолини Бобур Афғонистондаги баъзи тоғлар ҳақидаги тасаввурлари тасвирида келтиради. Айтилишича, бу тоғлар паст-паст, дарахт ўсмайди, суви танқис, ўти оз, хуллас, нобоп ва кўримсиз тоғлар. Айни пайтда «*Тоғлари эллариға муносиб тушубтур*», яъни тоғлари халқига мос. Бундан Бобур мирзонинг бу тоғ элини хушламаганлиги маълум бўлади. Шу ўринда муаллиф халқи ёмон, саркаш, бадхулқ каби сифатларни келтириб ўтирмайди, шу мақолни келтириш билан кўнглидагини тушунтириб қўя қолади. Бу мақол ҳозирги кунда «*Ўхшатмасдан учратмас*» шаклида қўлланилади.

Матал эса нарса ва ҳодисаларни образли ифодаловчи, тилда кенг истифода этиладиган нутқ бирликдир. Матал сўзловчининг ўз нутқи мазмунига муносабатини ифодалайди. Мақол билан матал ўртасида

⁴⁴ Саломов Ғ.Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983. – Б.118.

⁴⁵ Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадиий таржимада қайта яратилиши. Филол. фан. бўйича докторлик (DSc) дисс. автореферати. –Тошкент, 2017. –Б.15.

⁴⁶«Бобурнома»дан келтирилган парчалар куйидаги нашрдан олинди: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент, 2002. Саҳифалар қавс ичида кўрсатилади.

умумийлик кўзга ташланади. Бу умумийлик шундан иборатки, ҳар иккала категория ҳам (мақол ва матал) нутқни жонлантириш, жозибадор ва образли қилиш, фикрни тайёр нутқ қолиплари, формулалари билан ифодалаш, уни мазмундор қилишда ишлатилади. Лекин шу билан бирга, тугал фикрни ўзида ифодалаган мақоллардан маталлар жиддий фарқ қилади. Матал айтилмоқчи бўлган фикр, муддаони бошқа воситаларни гўё мутасадди қилган ҳолда ифодалайдиган кўчма маъноли нутқий таркиб бўлиб, унда хулоса бўлмайди, балки унинг ўзи бирон хулоса келтириб чиқариш учун хизмат қилади. Матал фикрни тугал баён этмай, балки учга ишора қилади⁴⁷.

Масалан, *Кўзларини туз тутти* матали ўзидан аввалги фикрларга бевосита боғлиқ бўлиб, олдинги фикрга ишора қилиш хусусиятига эга. Бу матал Бобурга хиёнат қилиб аввал Аҳмад Танбалга, кейинчалик Шайбонийхонга хизмат қилган Муҳаммад Дўст отли бекка нисбатан айтилади. Айтилишича, охири Шайбонийхонга ҳам кўрнамаклик қилиб қочганда, тутиб кўзларини кўр қилишади, Бобур фикрини *кўзларини туз тутти* матали билан хулосалайди.

Ҳар бир афоризм, алоҳида олиб қараганда, ўзича бир тугал асар. Ҳикматли сўзлар таржимасида бош мезон шакл гўзаллиги билан бирга, даставвал, маънони рўёбга чиқаришдан иборат. Акс ҳолда, ҳикмат ва каромат ғойиб бўлиб, мантиқий чалкашлик пайдо бўлади⁴⁸. Афоризмлар, ўз номидан англашилганидек, ҳикматли бирор фикр айтиш учун ишлатилади. «Бобурнома» турли ибратли мавзулардаги ранг-баранг афоризмлар қўлланилган. Уларнинг умумий миқдори ўттизга яқин. Асардаги аксарият афоризмлар форсчада қўлланган, масалан,

Ту бад кунандаи худро ба рўзгор супор,

Ки рўзгор туро чокарест кинагузор (б.151.)

яъни сен ўзингга ёмонлик қилганни турмушга топшир, турмуш сенинг ўч олувчи хизматкорингдир.

⁴⁷Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983. – Б.118.

⁴⁸Ўша асар. – Б.119.

Биз таҳлилга тортаётган афоризмларнинг ўнтаси туркийда. Масалан,
Бормоққа не маскане муяссар,
Турмоққа не маъмане муқаррар.

Афоризмларнинг бир нечтаси насрий йўл билан, аксарияти шеърий шаклда битилган.

«Бобурнома»да мақол ва маталлардан шахс ва вазиятларни янада ёрқинроқ тасвирлашда унумли фойдаланилган. Асарда 19 та мақол-матал, 27 та афоризм, 1000 га яқин (982та) фразема қўлланган. «Бобурнома»да қўлланган паремияларни мазмунан бир неча семантик гуруҳларга ажратдик:

1. «Ўлим», «умр», «вақт» семасини ифодаловчи паремиялар.
2. «Ҳолат» семасини ифодаловчи паремиялар.
3. «Яхшилик» ва «ёмонлик» семасини ифодаловчи паремиялар.
4. «Давлатчилик» семасини ифодаловчи паремиялар.
5. «Дўст-душман» семасини ифодаловчи паремиялар.

1. «Ўлим» «умр», «вақт» семасини ифодаловчи паремиялар «Бобурнома»да кўпчиликни ташкил этади. Улар орқали Бобур ўзининг ҳаёт ва ўлим, вақт ҳақидаги тасаввурларини ифодалайди.

Бобур вақтни жуда қадрлайдиган, ҳар ишнинг ўз ўрнида бўлишини хушловчи шахс бўлган. У умрини ўткинчи ҳою-ҳавасларга, айшу-ишратларга сарфлашни ёқтирмаган. Аммо доим ҳам у айтганидай бўлавермагани, чангалида турган душманга вақтида хужум қилмаганидан афсусланиб, «*Қопудагини қопмаса, қаригунча қайғурур*» (эшиги олдида келгани қопмаса (жазоламаса), қаригунча афсусланади) мақолини келтиради. Бу билан ҳам чекланмай, ўкинчини яна бошқа афоризм билан ифодалайди:

Корҳоро бавақт бояд шуд,

Кори бевақт суст бошад, суст (б.74)

(Ишлар вақтида бажарилиши керак, вақтида бажарилмаган иш суст бўлади).

Бу байт ҳозирги «Ҳар ишнинг мавриди – ўз вақти» мақолига тенг келади.

Бобурнинг ўлим билан юзлашган пайти, Аҳмад Танбалнинг таъқибига учраган, ҳеч кимсиз, ғанимнинг икки маккор навқарига ишонишдан ўзга чораси қолмаган бир пайтда у

Агар сад солмони ва-р яке рўз

Бибояд рафт аз ин кохи дилафрўз(б.99.)

(Агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгул очувчи бу қасрдан кетиши керак бўлур) афоризмини келтиради. Ўша пайтда «Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш» деб ўз ҳолатини ифодалайди. Бу пайтда Бобур ҳаётининг сўнгги кунларини кечираётганлигига ишончи комил эди, кейинги ҳолатда эса у ўлим ўзига қай даражада яқинлигини билмасди:

Ким ўлар ҳолатга етса, ул билур жон қадрини (б.218.) мақоли Бобурнинг Иброҳим Лудийнинг онаси малика Буъа томонидан заҳарланиши воқеаси тасвирида берилади. Шу ўринда Бобур *жон мундог азиз нима эмиш, мунча билмас эдим,* – деб кўнглидан кечганини рўй-рост айтади.

Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтанд мақоли *Шуҳрат билан ёдланишни ҳакимлар иккинчи умр дерлар(б.142.)* деган маънони беради. Бу мақол орқали Бобур барчага хайрли ишлар қилишни, ўлимидан кейин бошқалар фақат яхши ном билан эслаши ҳам бахтлигини эслатади. Бошқа бир ўринда аскарларига далда ва шижоат бериш учун ушбу афоризмларни келтиради:

Ҳарки омад ба жаҳон аҳли фано хоҳад буд

Онки пояндаву боқист, Худо хоҳад буд (б.223.)

Ҳар кимса бу жаҳонга келаркан, охирда йўқликка кетади, абадий қолувчи ёлғиз Худодир.

Ёки:

Ба номи неку гар бимирам равост

Маро ном боядки, тан маргрост (б.223.)

Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга яхши ном керак, тана эса ўлим учундир.

Вақт мазмуни ифодаланган паремия сифатида *Он гузарро об бурд (б.104.)* – ул кечувларни сув олиб кетди маталини келтиришимиз мумкин. Бу матал «у даврлар ўтди, ҳозир замон бошқа» деган маънода қўлланилади. Бу матал Хисравшоҳ ва Бобур ўртасидаги суҳбат тасвирида берилди. Ўз маъносида «Амударё кенгайиб, атрофидаги гузарларни сув олган», – деган тушунчани берса, кўчма маънода «Хисравшоҳнинг шавкатли даврлари ўтди, энди у Бобурга тобе» деган фикрни ифодалашга хизмат қилади.

Мисоллардан кўриниб турибдики, Бобурнинг умр, вақт, ўлим ҳақида ўзига хос қараши мавжуд. У шаҳзода бўлиб дунёга келганлиги учун, ҳаётининг ҳар бир дақиқаси хавф-хатарга тўла бўлиши табиий ҳол, аммо ҳеч бир ҳукмдор ўзининг ҳиссиётларини бунчалик очиқ ифодаламаганлиги аниқ.

2. «Бобурнома»да ҳар хил ҳолатларни ифодаловчи ўндан ортиқ паремиялар келтирилади.

Гофил аз инжо ронда ва аз онжо мондо (б.64.) – *Гофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган* матали Бобурнинг Андижонни ҳимоя қилиш учун Самарқандни ташлаб чиқиб, Андижондан ҳам ажраб қолган пайтидаги ҳолатига нисбатан қўлланади. Бу матал аро йўлда қолган кишининг ҳолатини ифодалаш учун ишлатилади. Бобур истехзо билан бу матални келтирар экан, хато ўзидан ўтганлигини тан олишдан тортинмайди.

Шу маталнинг мантиқий давоми сифатида Бобур *Не бормоққа ере муқаррар, Не турмоққа юрте муайян (б.160.)* афоризмини келтиради, афоризмини келтиради, бу ўринда борар манзили ҳам тайинсиз, қолар юрти ҳам ноаниқ бўлган кўмондон руҳиятини таъсирчан акс эттиради.

Сафи мағлубро ҳўе басанд аст мақоли киши ҳолатини ёрқин ифодаловчи мақоллардан биридир. У «енгилган сафга бир «ҳой» кифоядир» деган маънони ифодалайди. Бу мақол орқали Бобур ўзининг қувғинда юрган ҳолатини ифодалайди, яъни орқаларидан таъқиб этиб келаётган душманнинг миқдорини билмай туриб, улардан қочиб кетаётганлиги ўзига ҳам ёмон таъсир қилади. «Агар ул ваҳмда мунча киши (25 киши) эканликларини таҳқиқ билсак эди, яхши урушур эдик», – дейди афсус билан. Демак, мағлубиятга

учраган аскарлар душманнинг зўрлигини ич-ичларидан тан олишади ва уларнинг озчилигидан ҳам кўрқиб қолишади. Бундай ҳолатда рақиб томонидан қилинган биргина ишора уларнинг қочиб кетишига сабаб бўлиши мумкин. Бугунги ўзбек тилида мавжуд бўлган «*Кўрққанга қўш кўринар*» мақоли айтилиши шу мазмунни ифода қилади.

Лаззати май маст донад, ҳушёрон чи ҳаз (б.108.) – майнинг лаззатини маст билади, ҳушёрларга бундан нима баҳра бор мақоли Кобул тасвирида уларнинг узумларини таърифлаш жараёнида келади. Бобур «оби ангур» номли узумдан яхши чоғир тайёрланишини, эл орасида шу чоғирнинг машҳурлигини айтиб, «Лаззати май...» мақолини келтириб ўтади. Бу мақолнинг ўзбек тилидаги варианты «Зар қадрини заргар билади» мақолидир.

Ваҳму усраттин амоне топтуқ

Янги жон тоза жаҳоне топтуқ (б.86.) афоризми Бобурнинг Шайбонийхон томонидан қилинган Самарқанд қамалидан чиқиб, фаровон жойларга етиб бориб, «*амонлиғ ва арзонлиғ қадрини*» ҳис қилишган пайтда шукрона сифатида келтирилади. Афоризмда ваҳималардан қутилиб, омон қолганликлари янгидан туғилишга тенг деб баҳоланмоқда.

Ҳарчи дар оина жавон бинад,

Пир дар хишти пухта он бинад (б.159.) афоризми «Бобурнома»даги гўзал ва ибратли афоризмлардан бири. У «*ёш киши ойнага қараб нимани кўрса, кекса одам хиштга қараб унданам яхшироқ кўра олади*», деган маънони билдиради. Шайбонийхон қадам-бақадам таъқиб қилиб келаётганда Бобур хизматидаги кекса беклардан Қосимбек бошқа жойга кўчиш тадбирини қўллаб, Кобулда муқаррар фалокатнинг олдини олади. Бу воқеадан таъсирланган Бобур шу афоризм орқали бекнинг хизматидан мамнунлигини ифода қилади. Ўз навбатида, бу ерда кекса кишиларга хос тажриба, тадбирлилик таъкидлаб кўрсатилмоқда.

2. Яхшилик ва ёмонлик мавзусидаги паремиялардан бири *ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхши* мақолидир. Бу мақол Бобур мирзонинг Раана Сангага қарши бўладиган жанг олдидан аскарларини

рухлантириш учун сўзлаган нутқида келтирилган. Барчани бирдамликка, бир ёқадан бош чиқариб, ёвга қарши бир жону-бир тан бўлиб курашишга, душманга таслим бўлиб, шармандаликка йўл қўймасликка чақиради. *Ҳар кимки ҳаёт мажлисига кирибтур, оқибат ажал паймонасидан ичгусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилига келибтур, охир дунё гамхонасидин кечгусидур. Ёмон от била тирилгандин, яхши от била ўлган яхшироқ (б.223).*

Бобур ўлимнинг ҳақ эканлиги, тирик мавжудотнинг охир-оқибат залолатга маҳкумлигини таъкидлайди. Шундай экан, аскарларини шу қисқа умрлари давомида ғурурларини сақлаб қолишга, душманга қарши жанг қилишга, ўзларидан шарафли ном қолдиришга даъват этади.

Чун ба карди, мабош эмин зи офат,

Ки вожиб шуд табиатро мукофот – (ёмонлик қилганингдан кейин офатларга эмин (хотиржам) бўлма, чунки табиатнинг берадиган жазоси аниқ) (б.48.) афоризми Бобурга хиёнат қилган бек Ҳасан Яъқубнинг қилмишларига хулоса сифатида келтирилади. Ҳасан Яъқуб Жаҳонгир мирзони тахтга ўтиртирмоқчи бўлиб душман беклар билан тил бириктириб юрганини билиб қолишгач, Самарқандга кетаётган пайтда, Бобур жўнатган беклар уни тутишмоқчи бўлади. Ўзаро тўқнашувда ўз йигитларининг ўқидан ҳалок бўлади, Бобур тили билан айтганда, «ўз амалига гирифтор бўлади». Мана шу воқеа баённинг хулосасида юқоридаги афоризм келтирилади.

Заррин довомидаги қалин қорли худуддан аскарлари билан ўтаётган Бобур чексиз йўл машаққатини шериклари билан баробар тортади. Дам олиш учун бир ғор топишганида, йигитларидан истиҳола қилиб кирмайди. *Мен иссиқ ўринда роҳат қилиб ётсаму, мени деб юрган аскарлар совуқдан азоб чекишса, бу мурувватдан бўлмайди, – деб ёзади ва Марғ баёрон сур аст – Дўстлар билан баробар ўлим тўйдир (б.147.)* форсий мақолини келтиради. Ана шу воқеалар сўнгидаги

Ҳар неку бадеки дар шумораст,

То дар нигари салоҳи кораст – ҳар бир юзага келган яхши-ёмонликни текшириб қарасанг, турмуш учун хайрлидир (б.148.) афоризми шукрга

ундаш мақсадида айтилган. Бобур Заррин доводидеги шу қаттиқ қор бўлмаганда, улар манзилларига соғ-омон етиб бора олмасликлари, тик ва йўлсиз доводдан ўтиш мушкуллиги, шу сабаб бу воқеа яхшиликка сабаб бўлганлигини таъкидлайди.

Фарғона ва Кобулдаги асосий рақиби Шайбонийхоннинг ҳар бир иши Бобур мирзонинг дилини хира қилар, унга руҳий зарба берарди. Шундай кирдикорларидан бири Самарқанднинг улуғларидан бўлган, Бобурга хайрихоҳ Хожа Яҳёнинг ўлими билан боғлиқ эди. Шайбонийхоннинг Хожа Яҳёга аввал кетишга рухсат бериб, кейин ортидан одам юбориб ўлдиртиргани Бобурга жуда қаттиқ таъсир қилади. Яна «Қанбарбийлар қилибди бу ишни», – дея эълон қилдиргач, қаттиқ таассуф билан «*Узраш батар аз гуноҳ*» – *узри гуноҳидан ёмонроқ* (б.78.) дейди. Бу билан шу айбни қилганини барча билиб турибди, яна уни бошқа бировга юклаб икки қарра гуноҳ қилди, демоқчи бўлади.

4. Давлатчилик концептли паремиялар Бобур мирзонинг сиёсий тузум ҳақидаги қарашларини ифодалайди.

Бир вилоятқа икки подшоҳ ва бир черикка икки мири сипоҳ мужиби тафриқа ва вайронлиғ ва сабаби фитна ва паришонлиғдир (б.103.) афоризми Бобур ва укаси Жаҳонгир мирзонинг бир тахтга даъво қилишлари воқеаларин тасвирлашда келтирилади. Умаршайх мирзо вафотидан кейин беклар иккига бўлиниб кетишади, аксарият қисми Бобурнинг тахт вориси эканлигини тан олиб, унга қуллуқ қилишган бўлса, бошқалари Жаҳонгир мирзони тахтда кўришни хоҳлашади. Бу зиддиятлар орқасидан Бобур кўп азият чекади, Жаҳонгир мирзо тахтга чиқолмайди, аммо отамерос тахт Бобурга ҳам насиб этмайди. Ана шу зиддиятли вазият тасвирида Бобур шу афоризмни келтиради. «Бобурнома»нинг бошқа бир ўрнида Ҳиротдаги давлат бошқаруви ҳақида гапира туриб, яна шу афоризмни эслаб ўтади, фақат бу ерда шу фикрга ҳамоҳанг бўлган Саъдийнинг байтини келтиради:

Даҳ дарвеш дар як гилеме бихусбанд ва ду подшоҳ дар иқлеме нагунжанд – ўн дарвеш бир гиламга сизиб ётарлар, икки подшоҳ бир иқлимга

сизмайди (б.140.). Маълумки, Хусайн Бойқаронинг ўлимидан кейин тахтни унинг икки ўғли – Бадиуззамон мирзо билан Музаффар мирзо биргаликда бошқаришади. Бобур мирзо бу ҳолатга ажабланади ва уни «баширкат подшоҳлик» деб атади. Саъдийдан келтирилган юқоридаги байт шу муносабат билан эсланади.

Қўрғон бекитмакликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак (б.85.) матали Бобур мирзонинг Шайбонийхон қамалида қолиб, ҳеч бир ёқдан мадад кучлари келмай тургандаги хулосасини ифодалайди. У бош сардорлик қилади, икки қўл икки тарафдан келадиган кўмак ва мадад, икки бут қўрғоннинг суви билан захирасидир, – деб матални изоҳлайди ва ўзига ҳозир ўша икки қўл, яъни мадад кучлари келмай, аҳволи танг бўлаётганлигини изтироб билан ёзади.

Ҳар кимки бўюнни қўймаса, они тийгай

Чопғой, талагай, мутиъу мунқод этгай байти Бобурнинг давлатчилик сиёсатини очиб берувчи афоризмлардан биридир. Бобур қаерга юриш қилмасин, аввало, келишув йўлини таклиф қилган: «*Раиятликқа бўюн қўйгон раиятлик бўлгай*», яъни ким бўйсунса, яхши муносабатда бўлинади, омон қолади, ким бўйсунмаса, боши олинади, эли таланади». Мана шу сиёсати орқали кўпгина шаҳару қўрғонларга тегилмаган, аҳолиси зиён кўрмаган. Бошқа подшоҳларнинг сиёсатига эътибор берсак, шундай ваъда бериб, қўрғонни олганидан сўнг барчани қатли ом қилганининг ёки халқни талаганлигининг гувоҳи бўламиз, Бобур бундай пасткашликни ўзиям қилмаган, аскарларигаям қилдирмаган.

5. Дўст-душман концептли паремиялар. Бобур юксак ҳарбий салоҳиятга эга шахс бўлган, унинг атрофида дўстлари билан билан бир қаторда душманларининг бўлиши ҳам табиий ҳол. Душманларнинг доимо ифво тарқатиб юриши эса барчага маълум. *Душман не демас, тушга не кирмас* мақоли Бобурнинг хизматида юриб, уни ғийбат қилган ана шундай кимсаларга нисбатан ишлатилади. У бундай ғийбатларга эътибор бермаган бўлса-да, воқеалар баёнидан дили оғриганлиги сезилади. *Дарвозайи шаҳрро*

тавон баст, натвон даҳани муҳолифон баст, яъни Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади-ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди мақоли ҳам шу воқеалар ривожда келтирилган.

Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома»даги мақол, матал ва афоризмларни семантик таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, аксарият воқеаларни тасвирлаётганда Бобур мирзо бирор паремия билан фикрини яқунлайди. Асарда келтирилган мақол-маталларнинг бир қисми (12таси) форс тилида. Бунга сабаб, эҳтимол, Бобур мирзо умрининг асосий қисми Кобул ва Қандаҳорда ўтганлиги, атрофида шу тилда мулоқот қилувчиларнинг кўплигидадир. Яна бир сабаб, ҳали-ҳануз давлат ишлари форс тилида олиб борилишидир, бунга асос қилиб фармонларнинг аксарияти форс тилида битилганлигини келтиришимиз мумкин.

Туркий тилда берилган мақол-маталлар ҳозирги ўзбек тилида ўзгаришсиз қўлланилади, фақат «*Кўрғон бекитмакликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак*» матали тарихан эскирганлиги учун ишлатилмайди, лекин сўзлари тушунарли, «*Қопудагини қопмаса, қаригунча қайғурур*» мақоли эскирган. Афоризмлар «Бобурнома»да фикрни хулосалаш учун энг кўп ишлатилган паремиялардир, чунки улар муаллифнинг ҳаётидаги яхши-ёмон воқеалардан чиқарган сабоқларидир. Масалан, «*Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим*» (б.89.) байти Бобур мирзонинг атрофидаги дўсту душманидан тинимсиз панд еган пайтларида ёзилган. Бу байт гарчи ғазалнинг матлаъси бўлса-да, эл орасида афоризм сифатида машҳур. Ёки «*Агар тиги олам бижунбад зи жой, Набуррад раге то нахоҳад Худой*» – *агар олам тиги жойидан қўзғолса, худо хоҳламаса, бир томирни ҳам қирқолмайди* (б.150.) афоризми Бобур мирзонинг навбатдаги ўлимдан омон қолганлиги муносабати билан келган хулосасидир.

2.2. «Бобурнома»даги мақол ва маталларни таржима қилиш тамойиллари

Маълумки, таржимашунослик ҳақидаги дастлабки назарий фикрлар Римда пайдо бўлган. Юнон ва латин тилларини мукаммал билган

Аристотель, Цицерон ва Гораций таржима жараёнида сўз кетидан кувиш ярамайди, уларнинг маъно ифодаларини аввал тарозида ўлчаб, кейин таржима қилиш маъқул, деган фикрни билдирганлар. Кейинчалик Италияда Бартоломео ва Манетти, Францияда дю Белле ва Малерб, Англияда Бекон ва Драйден, Германияда Гёте ва Гумбольдт, Россияда Ломоносов ва Сумароков таржима хусусида ўз назарий тушунчаларини билдириб ўтганлар⁴⁹.

Таржима назариясига бағишланган илк тадқиқотлар ўтган асрнинг 20-30-йилларида юзага кела бошлаган. Бу даврда нашр қилинган Амос, Постгет, Финкель, Алексеев китобларида ва Санжар Сиддиқнинг «Адабиёт таржимаси санъати» (1936) рисолида таржима назарияси фан сифатида эътироф этилган. Реформатский «таржима амалиёти барча фанлар учун хизмат қилса-да, таржима назарияси мустақил фан бўла олмайди, балки тилшуносликнинг бир бўлимигина бўлиши мумкин», – деган ғояни илгари сурган эди⁵⁰.

Ўзбек таржимашунослигининг тамал тошини қўйган олимлар сифатида Жуманиёз Шарипов⁵¹, Нинель Владимирова⁵², Ғайбулла Саломов⁵³, Қудрат Мусаев⁵⁴, Муҳаммаджон Холбеков⁵⁵ларнинг ишларини санаш мумкин.

Таржиманинг қиёсий тилшунослик билан «эгизак»лиги маълум. Бироқ таржиманинг грамматик, лексик ва стилистик муаммоларини мустақил илмий тадқиқ этмасдан туриб, унинг прагматика, когнитив тилшунослик, психоллингвистика ва семиотика билан алоқаларини ўрганиб бўлмайди⁵⁶. Роман Якобсоннинг ёзишича, бир тилдаги белгини бошқа тилдаги белги билан бера билишнинг уч тури мавжуд: биринчиси, таржима қилинаётган асар тилидаги белгини бошқа белги ёрдамида таржима қилиш ёки унга бошқа ном бериш; иккинчиси, семиотик белгиларни бир тилдан бошқа тилга

⁴⁹ Холбеков М. Таржимашуносликдаги муаммолар // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2013. №4.

⁵⁰ Холбеков М. Таржима назарияси ва танқиди муаммолари мавзусига бағишланган давра суҳбати / «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». – Тошкент, 2014. №10.

⁵¹ Шарипов Ж. Некоторые проблемы поэтического перевода. – Тошкент, 1958.

⁵² Владимирова Н. В. Некоторые вопросы художественного перевода с русского на узбекский язык. – Тошкент, 1957.

⁵³ Саломов Ғ. Мақол ва идиомалар таржимаси. – Тошкент, 1961.

⁵⁴ Мусаев Қ. Таржиманинг лингвостилистик муаммолари. – Тошкент, 1988

⁵⁵ Холбеков М. Ўзбек-француз адабий алоқалари: таржима, танқид ва идрок тадориғида. – Тошкент, 1991.

⁵⁶ Абдуазизов А. Таржима назарияси ва танқиди муаммолари мавзусига бағишланган давра суҳбати «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». – Тошкент, 2014. №10.

таржима қилиш; учинчиси, семиотик тизимлараро таржима: тил белгиларини мусика, рақс, кино, расм билан бера билиш⁵⁷. Ҳамма даврларда аслият намунасини танлаш, тушуниш, ичига кириш, унинг тарихи, юзага чиқарган муҳит, шароитни ўрганиш, янги муҳитга унинг қандай қабул қилинишини ўйлаш ва бу ҳақда иложи борича аниқ тасаввурга эга бўлиш, таржима усулини аниқлаш сингарилар барча таржима жараёнлари учун муҳим жиҳатлар ва булар охир-оқибатда аслиятга мувофиқ таржима текстини яратишга хизмат қилади. Премиологик бирликларни таржима тилида қайта яратиш жуда мураккаб бўлиб, таржима қилинаётган мақол, матал ёхуд идиомалар аслият тили билан узвий боғлиқлиги ва шу тилнинг вакили-миллат тарихи, турмуш тарзи, урф-одати, маданияти, топонимикаси, ўзига хос миллий хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқлигидир. Мана шу ҳолат мутаржимни ўз ишига ўта масъулият билан ёндашишига, ҳар бир деталь устида бош қотиришига тўғри келди. Бунинг учун, албатта, аслият тилини ҳам мукамал билишлик тақозо этилади.

Таржимачилик тарихига назар ташлайдиган бўлсак, унинг ҳам бир нечта этапларга, яъни таржима қилишнинг турли восита ва усулларига мурожаат қилганлигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Шулар жумласига сўзма-сўз таржима, тағлама, миллийлаштириш, тасвирий таржима, изоҳли таржима, диалогик таржима, билвосита таржима, бевосита таржима ва ҳоказолар. Тўғри, юқорида қайд этилган таржима усуллари таржима таракқиётида ўз ўрни бор. Ҳозир ҳам баъзан мурожаат қилишимизга тўғри келади. Лекин мавжуд тадқиқотларнинг далолат беришича (Ғ.Т. Саломов, Н.Комилов, Пошали Усмон, М.Бокаева ва бошқалар), таржима таржимадан эмас, балки аслиятдан тўғридан тўғри ўгирилиши лозимлигини мисоллар воситасида исботлаб берган. Чунки таржимадан таржима қилинса, биринчи таржимоннинг таржима жараёнида қилган ҳатоси икки ҳатто уч баробарга ошиши муқаррардир.

⁵⁷Ўша муаллиф: Таржима назарияси ва танқиди муаммолари мавзусига бағишланган давра суҳбати / «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». — Тошкент, 2014. №10.

Таржимани амалга ошириш усуллари тўғри танлаш бу жараён учун жуда муҳим ҳисобланади. Таржимашуносликда уларнинг қуйидаги турлари мавжуд: 1) маълумотларни қисқа ва лўнда ёзиб олиш ва уларга таяниб ўгириш; 2) таржимада асл нусха материални маънодор бўлақларга ажратиб ўгириш; 3) матнни лексик ва грамматик трансформациялар орқали ўгириш; 4) антонимик воситалар орқали ўгириш; 5) синонимик воситалар орқали ўгириш; 6) таржимавий транскрипциялар орқали; 7) таржимавий транслитерациялар орқали; 8) калька орқали; 9) компенсация орқали; 10) умумлаштириш орқали; 11) конкретлаштириш орқали; 12) нутқни ихчамлаштириш орқали ўгириш.

Паремиялар лексик бирликларга нисбатан мураккаб компонентли лисоний ҳодиса бўлганлиги сабабли уларни таржимада ифодалаш ҳам таржимондан алоҳида масъулият талаб қилади. Чунки паремиялар асардаги бадий-тасвирий воситалар сифатида фикрнинг оддий баёнидан кўра кўпроқ асарнинг образли ҳамда ҳиссий-тасвирий қийматини ошириш каби услубий ўзига хосликларни ифода этишда иштироқ этади. Шунинг учун паремиянинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, уларни мақсадга мувофиқ таржима қилишга интилиш бадий асарни қайта яратишга тенгдир.

Профессор А.В. Фёдоров ўзининг «Таржима назариясига кириш»⁵⁸ номли асарида мақол ва маталларни рус тилига таржима қилишнинг қуйидаги тамойилларини кўрсатади:

1. Мақол ва маталларни таркибидаги сўзларнинг моддий маъносини айнан сақлаган ҳолда аниқ таржима қилиш.

2. Асл нусхаси мақол, матал ва фразеологик иборалар таркибидаги сўзларнинг моддий мазмунини ёки шаклини бирмунча ўзгартириб таржима қилиш.

⁵⁸ Каримов Б.А. Паремийная единица в словарном ракурсе на материале толковых словарей русского и английского языков: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, УзГУМЯ, 2003. С.15.

3. Асл нусхадаги мақол, матал ва фразеологик бутунликларни асар таржима қилинаётган тилда ҳақиқатдан мавжуд бўлган муқобил билан алмаштириш.

Мақол ва маталларни таржима қилишда образлиликни йўқотмаслик учун асл нусхадаги мақолнинг мақоллик хусусиятини сақлаб қолишда сўз танлаш муҳим аҳамият касб этади. Мақол ва маталларни образли ва мазмунини сақлаб қолган ҳолда таржима қилиш учун мақолларнинг ўзига хос тилини чуқур ўрганиш керак, уларнинг мантиқий мазмунини теран тушуниб олмақ зарур.

Аслият ва таржима тиллари мақол ва маталларнинг табиатини қиёсий ўрганган ҳолда, улар орасидаги мазмуний-услубий мувофиқлик ҳолатларини аниқлаш ва таржима жараёнида уларнинг бирини иккинчиси воситасида талқин этиш йўллари ва имкониятларини белгилаш тўлақонли таржима яратиш учун замин ҳозирлайди. Тадқиқот объектимиз ҳисобланган «Бобурнома»да муаллиф воқеа ва ҳодисани тасвирлаш учун мақол, матал ва фраземалардан маҳорат билан фойдаланади. Асар тилининг равон ва жозибадорлигининг сабаби ҳам шундадир.

«Бобурнома»даги паремияларни турк тилига таржима қилишда қўлланилган тамойиллар қуйидагилар:

1. Паремия сўзма-сўз таржима қилинган.
2. Паремия бирор грамматик воситани ўзгартириш орқали таржима қилинган.
3. Паремиянинг таркиби ўзгартирилган ҳолда таржима қилинган.

Мақоллар таржимасида таржимон кўпроқ сўзма-сўз таржима қилиш усулидан фойдаланади. Масалан, *Марғ бо ёрон сур аст – дўстлар билан бирга бўлган ўлим тўйдир* мақоли *Dostlarla beraber ölüm düğündür* (Дўстлар билан биргаликда ўлим тўйдир) тарзида таржима қилинади.

... ne gibi ızdırıp ve meşakkat olursa, ben de göreyim ve halk nasıl tahammül edip duruyorsa, ben de durayım – diye düşündüm. Farsça bir mesel vardır; Dostlarla

beraber ölümlüğüdür (s.214). Кўринадикки, бу ерда мақол **сўзма-сўз таржима** қилинган.

Қопудагини қопмаса, қаригунча қайгурур мақоли Бобурнинг вақтида ҳаракат қилмай, душманини қочириб қўйганлиги ҳақида. *Ушмундоғ қопуда келган ганим мутазаррир бўлмай ажрашиди. Масал борким, «Қопудагини қопмаса, қаригунча қайгурур»*(б.74).

Бу мақол туркча матнда *Karıdaki ni kapmazsa, ihtiyarlayınca ya kadar nedamet eder* (s.76) – *капи*(эшик)дагини қопмаса, қаригунга қадар *надомат қилади* тарзида (эски ўзбек тилида *қопу* – *эшик* маъносида қўлланганлиги бизга маълум) **сўзма-сўз таржима** қилинади. Мақоллар ва маталларни ўгириш жараёни таржима амалиётида муҳим ўрин эгаллайди. Бунда таржимондан зийраклик ва катта маҳорат талаб қилинади. Чунки айнан мақол ва маталларнинг таржимасини чиройли ёритиб бера олмаслик бадий асар мазмунига путур етказиши мумкин. Аммо юқоридаги мақолнинг сўзма-сўз таржимаси асарнинг бадиятига путур етмайди, аксинча, унинг китобхонга тушунарлилик даражаси ортади. Эҳтимол, уни турк тилидаги бошқа бир мақол билан берганда бундан ҳам чиройлироқ, образлироқ чиққан бўлар эди.

Бобур Кобул тасвирида *оби ангур* узуми ва ундан тайёрланадиган чоғир ҳақида шундай дейди: *Бир навъ узум бўлур, оби ангур дерлар, хейли яхши узумдур. Маст чоғирлари бўлур. Хожя Хованд Сайид Домани кўҳийнинг чоғири тундлуқ била машхурдир. Агарчи ҳоло тақлид бирла андин таъриф қилурларки: «лаззати май маст донд, ҳушёрон чи ҳаз»* (б.108). Ўзбек тилига *майнинг лаззатини маст билади, ҳушёрларга ундан нима баҳра бор* деган маънони ифодаловчи бу форсий мақол турк тилига *Şarabın lezzetini sarhoş bilir; akli başında olan ondan ne zevk alır* (s.140) – *Шаробнинг лаззатини сархуш билади, ақли бошида бўлган (ҳушёр) нима завқ олади* (таржима бизники –Д.М.) тарзида таржима қилинади. Кўриниб турибдики, деярли барча сўз тўғридан тўғри таржима қилинган, фақат *ҳушёр* сўзи *akli başında olan* бирикмаси билан ифодаланган, ҳозирги турк тилида *ҳушёр* сўзи *uyanık*,

dikkatli деб ўгирилади, бу ерда таржимон, эҳтимол, маънони янада аниқроқ беришни мақсад қилгандир, зеро мақол маъноси жуда аниқ ва тушунарли тарзда таржима қилинган. Бу мақол **таркибни ўзгартирган ҳолда таржима қилинган.**

Паремиялар кўп маъноли ва кўп вазифали бирликлардир, мазмун жиҳатидан мос икки тил бирликлари таржимада ҳар доим ҳам бир-бирига тўлиқ мос келмайдими. Муайян матндаги паремиялар мазмуни фразеологик эквивалентлар, мақоллар ёки муқобил вариантларда ўз ифодасини тўлиқ топмаслиги мумкин. Юқоридаги мисолда айти шу ҳолат кўзга ташланади.

Ёмон от билан тирилгандин яхши от билан ўлган яхши мақоли турк тилига *Kötü adla yaşamaktansa iyi adla ölmek daha iyidir (s.357)* – *ёмон от билан яшамоқдан яхши от билан ўлган янада яхшидир (таржима бизники – Д.М.)* тарзида таржима қилинади. Эътибор берсак, бу таржимада анча ўзгариш мавжуд: *тирилгандин сўзи «яшамоқдан»га, ўлган яхши бирикмаси «ўлмак янада яхшидир»га ўзгарган.*

тирилгандин – yaşamaktansa,
ўлган яхши – ölmek daha iyidir.

Бу фарқ маънонинг ўзгаришига ҳам сабаб бўлган ва бу мақол **таркибни ўзгартирилган ҳолда таржима қилинган.**

Шу мақолнинг мантиқий давоми бўлган *Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд* (Шухрат билан ёдланишни ҳакимлар иккинчи умр демишлар) матали темурий шаҳзодалар Шайбонийхонга қарши бирикаётганда Кепак мирзонинг аҳдига вафо қилмай келмаганлиги воқеасини ёритиши жараёнида келтирилган. *Фаразким бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақлдан баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилгайким, андан сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига ҳушдин асари бўлса, нега андоғ амрга иқдом ва эҳтимом қилмагайким, қилгондин сўнг муҳтаҳсин дегайлар: Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд (б.142.) .*

Зикри номеро ҳақимон умри соний гуфтаанд (Шухрат билан ёдланишни ҳақимлар иккинчи умр демишлар) мақоли *Ismin zikredilmesine hekimler ikinci bir ömür adını vermişlerdir* (s.204.) тарзида ўғирилган. Бу таржимада ҳам сўзлар, ҳам грамматик шакллар алмашган. Яъни туркча таржимани сўзма-сўз ўзбекчага ўғирсак: *Исмани зикр этишларига ҳақимлар иккинчи умр отини берганлар*.

Шухрат билан ёдланиш – *исмини зикр этиш*;

Ёдланишни – *зикр этишларига*;

Демишлар – *отини берганлар* бирликлари билан ифодаланган. Бу мақол **грамматик воситалари ўзгартирилган** ҳолда таржима қилинган.

Ким ўлар ҳолатга етса, ул билур жон қадрини мақоли ўлар ҳолатга етган инсоннинг кўнгили кечинмаларини ўзида акс эттирган. *Жон мундоғ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким: «Ким ўлар ҳолатга етса ул билур жон қадрини»*. *Ҳар қачон бу воқеъайи ҳоила хотиримга келса, беҳост ҳолим мутагаййир бўлур* (б.218.).

Ким ўлар ҳолатга етса ул билур жон қадрини мақоли *canın kadrini ölmek üzere olan kimse bilir* тарзида таржима қилинади. Аммо бу ерда ўзбекча матндаги кўшма гап содда гап тарзида берилган, шеърӣ оҳанг ҳам бузилган. *Can böyle aziz bir şey imiş; böyle olduğunu bilmezdim. Bir mısra vardır: canın kadrini, ölmek üzere olan kimse bilir* (s.347).

Мақоллар, маталлар, идиомалар таржималари шу амалиётнинг энг хузурбахш, ижодий соҳаларидан. Улар таржимаси ифодаларида таржимоннинг лаёқати, истеъдоди, сўзни, образлиликни юксак даражада англаш ва ҳис қила билиш қобилияти намоён бўлади⁵⁹.

Булардан ташқари, *Ишонмагил дўстунгга, сомон тиқар нўстунгга* (б.76) – *İnanma dostuna, saman doldurur postuna* (s.82) мақолида *тиқар* сўзи *doldurur* (*тўлдирар*)га ўзгартирилиб, **таркиби ўзгартирилган таржима** бўлган, *Душман не демас, тушга не кирмас* (б.117) – *düşman ne demez ve rüyaya ne girmez* (s.156), *Сафи мағлубро ҳуе басандаст* (б.97) – *tağlup*

⁵⁹Ғафуров И. Таржимонлик мутахассислигига кириш. – Тошкент, 2008. – Б.4

düşmana bir hey sesi kafidir (s.121), Тенг бўлмагунча тўш бўлмас (б.115) – denk olmayan buluşmaz (s.153) мақолларида барча сўзлар тўлиқ мос тушади, шунинг учун улар сўзма-сўз таржимага мисол бўлади.

Маталларда ҳам баъзан тўлиқ мос тушадиган сўзлар орқали, баъзан таркиби ўзгарган ҳолда қилинган таржималар учрайди. *Деҳ кужову дарахтон кужо (б.36) – қишлоқ қайда-ю, дарахтлар қаерда* матали Аҳси кўрғони тасвирида берилади. *Маҳаллоти кўргондин бир шаръий йироқроқ тушубтур. «Деҳ кужову дарахтон кужо» масалини голибо Аҳси учун айтибтурлар.*

Бу матал туркча матнда шундай ифодаланади: *Mahalleleri kurgandan bir şer'i uzaktadır..... köy nerede, ağaçlar nerede darb-ı meselini, galiba, Ahsi için söylemişlerdir(s.4.)*. Кўринадики, бу ўринда маталнинг ҳар бир сўзи ўзаро мос тарзда таржима қилинган.

«Бобурнома» матнида *Кўзларини туз тутти* матали учрайди. У «*хиёнат қилди*», «*нонкўрлик қилди*» деган маънони ифодалашга хизмат қилади. Бобур аввалроқ ўз хизматида бўлган Муҳаммад Дўст исмли бек ҳақида гапирар экан, ўзидан кейин Аҳмад Танбалга хизмат қилганини, унга кўп ёмонликлар қилиб, кейин ўзбак (Шайбонийхон) хизматига борганини айтади. Аммо у ердаям тинч юролмай, кўп фитналар қилади: *(Муҳаммад Дўст) Охир ўзбак илигига тушти. Кўзларини кўр қилдилар. «Кўзларини туз тутти»нинг маънисини бу эмиш(б.77)*. Бу матал турк тилига айнан таржима қилинади: *Gözlerini «tüz tuttu» (s.83)*.

Он гузарро об бурд матали «*у даврлар ўтиб кетди, ҳозир замон бошқа*» деган маънони билдиради. Албатта, асар мазмунидан маталнинг ўз маъносини ҳам тушуниш мумкин. *Дедиким, агар гузар топилса, худ келгусидир, вале гузарлар сув улгайгач тағайюр топар. Ул масал борким, «Он гузарро об бурд» (б.104)*. Мазмуни: *агар кечиб ўтадиган жой тополса, келади, аммо кечувлар сув кўпайгач, ўзгариб кетган, деди. Шундай масал борки, «ул кечувларни сув олиб кетди»*. Бу ўринда Бобур сўз ўйини қилади: матал ўз маъносида «*кечув йўк, шунинг учун келолмайди*» дегани бўлса, кўчма

маънода, «аввалги шавкати йўқ, шунинг учун келолмайди» маъносини билдиради.

Туркча матнда бу матал куйидагича ифодаланган: *Eğer geçit bulunursa, çabuk gelir; fakat su yükselince, geçitler değişir. Bir darb-ı mesel vardır: «o geçidi su götürdü» – dedi (s.133).* – Агар кечув бўлса тезда келади, фақат сув кўтарилса, кечувлар ўзгаради. Бир масал бордир: у кечувни сув ўзгартирди – деди (таржима бизники –Д.М.). Кўринадики, бу ерда ҳам маталдаги сўзлар маъносига мувофиқ таржима қилинган. Биз маталлар доирасида таҳлил қилган икки мисол ҳам **сўзма-сўз таржимага** оид.

«Таваккал қилиб иш бошлаш» маъносини берувчи *гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нўҳ* – *гоҳ ўн бир яхши, гоҳ тўққиз* матали Бобур жанг услубининг бир қиррасини намоён қилади. У баъзан кўп сонли душманга қарши кам аскар билан қарши чиқиб, аксар ҳолларда ғалаба қозонган. Бундай таваккалчилик унга Самарқандни олишда ва Иброҳим Лўдий билан тўқнашувда фойда келтирган. *Давлатхон ул қарилиғи била белига икки қилич боғлабтур. Булар жазм урушурлар. Хотирға кечтиким, ул масал борким, «Гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нўҳ».* Чун бу кетмас, *Лаҳурдагиларни ўзумизга қўшуб ўқ урушалинг (б.186).*

Демак, Давлатхоннинг 30-40 минг қўшинига қарши ўзининг 12минг лашкари билан уришмоқчи. Бу матн туркча таржимада биров бошқачароқ ифодаланган: *Devlet Han, bu ihtiyarlığı ile, beline iki kılıç kuşatmıştır. Bunlar şiddetli vuruşacaklardır. – Bir darb-ı mesel vardır: on dost dokuzdan evladır. Eldeki vasitalardan hiç birini kaçırmamak için, Lahur'dakileri kendimize takıp sonra vuruşalım – diye düşündük (s.289).* Бу ерда *гаҳ ёздаҳ беҳ гаҳ нўҳ* матали *on dost dokuzdan evladır*, яъни «ўн дўст тўққиздан яхшироқдир» деб таржима қилинган. Матал таркибидаги *гоҳ-гоҳ* боғловчиси тушиб қолган, *ўн бир (ёздаҳ)* сўзи ҳам *ўн (он)* тарзида таржима қилинган. Эътиборлиси, бундай матал ёки мақол ҳозирги турк тили мақоллари луғатида ҳам топилмади. Кўринадики, бу матал **таркибни ўзгартириб қилинган таржимага** киради.

Шайбонийхон сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбарбий ва Кўнакбий қилдилар. Бу андин ёмонроқ. Масал борким: «Узраш

батар аз гуноҳ» (б.78). Шайбонийхоннинг қилмишларига баҳо бериш учун кўлланган узраш батар аз гуноҳ – узри гуноҳидан ёмонроқ матали ҳам турк тилига бироз ўзгариш билан таржима қилинган.

Şibanı Han, Hoca'nın öldürülmesi işinin kendisinden olmadığını ve katillerin Kanber Bi ile Köpek Bi olduğunu söylemiş. Bu ise daha kötüdür. Bir atalar sözü vardır: özrü kabahatinden büyük (s.85.). Бу матн таржимасида бир неча фарқ мавжуд. Биринчидан, *Хожанинг иши – Hoca'nın öldürülmesi işi (Хожанинг ўлдирилганлиги)* тарзида ўзгартирилган, иккинчидан, ўзбекча матнда бўлмаган *katillerin – қотилларнинг* сўзи қўшилган. Албатта, бу қўшимча киритишлар матнни тўғри, аниқроқ тушунтириш учун, аммо учинчи матал билан боғлиқ фарқ ҳақида бундай деб бўлмайди. Матал таркибидаги, яъни асл матндаги *батар (ёмонроқ) сўзи büyük(катта, йурик) сўзига ўзгарган.* Туркча матн таржимаси куйидагича: *Шайбонийхон Хожанинг ўлдирилишини ўзидан эмаслигини ва қотилларнинг Қанбарбий ва Кўнакбийлар эканлигини айтармиш. Бу эса яна ёмонроқ. Бир мақол бордир: узри қабоҳатидан катта (таржима бизники –Д.М.).* Бу таржима орқали *Шайбонийхоннинг узри олдида қабоҳати арзимас иш* деган маъно келиб чиқади.

«Бошқа халқнинг мақол ва маталини сўзма-сўз таржима қилишда ғоят моҳирлик ва эҳтиёткорлик талаб этилади. Акс ҳолда, бошқа халқнинг миллий тафаккур тахлитини айнан акс эттираман деб, мақолни қуруқ гапга, матални эса суюқ бирикмага айлантириб қўйиши ҳеч гап эмас»⁶⁰. Айрим мақол ва маталлар, фразеологик бирикмалар сўзма-сўз таржима қилинганда ўз қимматини йўқотади, улар замиридаги ҳикмат, миллий колоритга хос бўлган турфа жиҳатлар, асосий ва кўчма маънолар таржима тилида тўла ўз аксини топа олмайди. Аммо биз тадқиқ этаётган манбалар тили бир тил оиласига, муштарак анъаналарга эгаллиги учун миллий колоритга мос келмаган ўринлар учрамайди.

⁶⁰Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Тошкент, 1966. – Б. 245.

Афоризмлар «Бобурнома» матнидаги энг кўп қўлланган паремиялар сирасига киради. Уларни таржима қилиш жараёнида ҳам бир қанча ўзгартиришлар киритилган.

Корҳоро бавақт бояд жуст

Кори бевақт суст бошад суст (Ишлар вақтида бажарилиши керак, вақтида бажарилмаган иш суст бўлади, суст) афоризмини Бобур иккиланиб ўтириши натижасида омадини қўлидан чиқарганидан афсусда ёзган. Туркча таржимада афоризмнинг берилиши қуйидагича:

İşlerin zamanında yapılması lazımdır,

vakitsiz yapılan iş gevşek olur, gevşek (s.76).

Таржима, форсий байт билан қиёсланганда, тўғри амалга оширилган, аммо *vakitsiz* сўзи «бевақт» деган маънони ифодалаш мумкинлигини эътиборга олсак, бироз нуқсон пайдо бўлади, яъни вақтидан олдин бажарилган иш суст бўлади деб ҳам тушунилиши мумкин.

Агар бу афоризм *İşlerin zamanında yapılması lazımdır, Yapılmayan iş gevşek olur, gevşek* тарзида таржима қилинса, Бобур айтмоқчи бўлган фикр аниқроқ ифодаланарди. Бу ўринда ўзбекча матндаги табдил аниқроқ маъно ифодалайди: *вақтида бажарилмаган иш суст бўлади.*

Ба тунди сабук даст бурдан ба тиг,

Ба дандон газад пушти дасти дариг (б.82) афоризми Бобурнинг шошилиб жангга кириб, афсусланиб қолганлиги ҳақида. Бобур мунажжимларнинг «*саккиз юлдуз оралиқда, бугун урушсангиз галаба сиз томонда*»,– деган гапларига ишониб, шошилиб жангга киради, аммо яхши тайёр бўлмаган қўшин билан Шайбонийхондан мағлубиятга учрайди. Ўзининг аччиқ сабоғини ана шу афоризм орқали баён этади.

Бу байт бир неча манбада турли хил изоҳланган. «Бобурнома»нинг илмий-танқидий матнида «*Енгилтак аччиғланганда тиг билан қўлини кесар, сўнгра қўли орқасини тиши билан чайнар*»⁶¹ тарзида изоҳланади, «Бобурнома» табдилида эса *Ғазабдан ханжарга қўл чўзган киши, Афсус*

⁶¹Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи С. Ҳасанов. – Тошкент, 2002. – Б. 82.

*бармоғини тишлашдир иши*⁶² деб шеърий шаклга солинади. Туркча матнда бу байт *Hiddetli hemen elini kılıca uzatan, peşiman olarek, elinin arkasını ısırır* (s.93) – *ғазабли тезда қўлини қиличга узатса, пушаймонлик билан қўлининг орқасини тишлайди* деб таржима қилинган.

Асл матн	Танқидий матн	Табдил	Туркча матн
Тунди сабук	Енгилтак	Киши	<i>Hiddetli</i> (ғазабли)
Даст бурдан	Қўлини кесади	-	<i>Elini uzatan</i> (қўлини узатади)
Тиғ	Тиғ	Ханжар	<i>Kılıc</i> (қилич)
Ба дандон	Тиши билан	-	-
Газад	Чайнар	Тишлаш	<i>ısırır</i> (тишлайди)
Пушти дасти	Қўли орқаси	Бармоғи	<i>elinin arkası</i> (қўлининг орқаси)
Дариг	-	Афсус	<i>peşiman olarek</i> (пушаймонлик билан)

Кўринадики, афоризм танқидий матнда сўзма-сўз таржима қилинган, фақатгина *дариг* – *афсус* сўзи акс этмай қолган, табдилда шеърий усулни сақлаб, мажозий маъносинигина ёритиш билан чекланилган, аммо *тунди сабук* – *киши* деб, *тиғ* сўзи *ханжар* деб, *пушти дасти* (қўлининг орти) – *бармоқ* деб ўзгартирилган, *ба дандон* (*тиши билан*) сўзи тушиб қолган. Туркча матнда ҳам қатор ўзгаришлар мавжуд, биринчидан, *даст бурдан* (қўлини кесади) бирикмаси *elini uzatan* (қўлини узатган) тарзида ўзгартирилади, иккинчидан, *тиғ* сўзи *kılıc* (қилич)га айланади, учинчидан, *ба дандон* (*тиши билан*) бирлиги таржимада акс этмаган. Шунча ўзгариш бўлишига қарамасдан, таржимон Бобур айтмоқчи бўлган мажозий маънони ифодалай олган.

Бобур Хусайн Бойқарога таъриф берар экан, аҳли оиласи ҳақида шундай дейди: *аввал олгон хотуни Бека Султонбегим эди. Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиъуззамон мирзо мундин тугуб эди. Кўп кажхулқ эди. Султон Хусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлигидин мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди, не қилсун, ҳақ мирзо жониби эди.*

Зани бад дар саройи марди накў,

⁶²Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К.Муллаҳўжаевалар табдил қилишган. – Тошкент, 2008. – Б. 81.

Ҳам дар ин олам аст дўзах ў (б.131).

(Яхши киши хонасидаги ёмон хотин шу дунёнинг ўзидаёқ унинг дўзахидир)

Бу афоризм туркча матнда қуйидагича акс этган:

İyi bir erkeğin evinda kötü bir karısı olursa, o erkeğin cehennemi bu dünyada demektir (s.184) – яхши бир эркакнинг уйида ёмон хотини бўлса, у эркакнинг жаҳаннами бу дунёда демакдир. Кўринадики, бу афоризмнинг маъноси туркчага ҳеч қандай ўзгаришсиз, муваффақиятли ўтирилган.

Аксарият ҳолларда таржимон ҳар бир мақол, матал ёки идиомага, асарда тасвирланаётган воқеалар мазмуни, объект, миллий муҳит ва услуб хусусиятига кўра, ўз тилидан муқобил ёки монанд бирикмалар топиб қўяди ёки уларни сўзма-сўз таржима қилади. Шунга кўра, айтилган бир хил мақол ёки идиомани ҳам бир қанча ўринларда, маънога қараб, ҳар хил ўтириш мумкин. Бинобарин, ҳар қандай ҳоллар учун баб-баравар мувофиқ келадиган тайёр рецепт топиш амри маҳол⁶³.

Иккинчи бобга хулоса

Хулоса қилиб айтганда, таржима ва таржимашунослик илми ўтган XX асрда кенг тараққий этди, умумфилологик фан тарзида эътироф қилинди. И. Гафуров, А. Абдуазизов, Қ. Мусаев, М.Холбеков, О. Мўминов, Н. Қамбаров, Ш.Сирожиддинов каби таниқли таржимон ва таржимашунос олимларимизнинг саъй-ҳаракати туфайли таржима назарияси ва амалиётига оид дарслик ҳамда ўқув қўлланмалари чоп этилди.

Тил тадқиқининг ҳозирги босқичида кўпгина олимлар мақол, матал ва афоризмларни ўрганувчи паремиологияни тилшуносликнинг алоҳида бир мустақил соҳаси сифатида эътироф этишмоқда. Паремиялар ҳали ёзув пайдо бўлмасдан олдин халқ оғзаки ижодига муҳрланган ва жамият онгининг бир қисмига айланган. Ёзув пайдо бўлгандан сўнггина у маданий ёдгорликларда ўз аксини топа бошлаган. Биз таҳлилга тортган паремияларнинг ҳам аксарияти тарихий мақол ва маталлар бўлиб, уларнинг бир қисми бугунги кунда истеъмолдан чиқиб кетган, бир қисми маълум ўзгаришларга учраган

⁶³Саломов Ф.Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983. – Б. 118.

ҳолда луғатларимизда мавжуд. Уларни аниқлаш ва англаган маъноларини бугунги кундаги мақол-маталларимиз билан қиёсий ўрганиш бугунги кун учун ҳам долзарбдир.

Мақол, матал ва афоризмларга бағишланган иккинчи боб юзасидан келган хулосаларимиз қуйидагилар:

«Бобурнома» таржимони Р. Р. Арат таржима жараёнида асардаги ҳар бир паремиянинг дастлаб эски ўзбек ёзувидаги шаклини келтиради, мазмунини эса қавс ичида туркча алифбода беради.

Аксарият воқеаларни тасвирлаётганда Бобур мирзо бирор паремия билан фикрини яқунлайди.

Мақол-маталларнинг бир қисми (12таси) форс тилида. Бунга сабаб, форс тилининг давлат ва ижод тили сифатидаги мавқеи ҳали ҳам амалдалиги ва Бобурнинг кўпроқ ҳаёти форсий қавмлар орасида кечганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Туркий тилда берилган мақол-маталлар ҳозирги ўзбек тилида ўзгаришсиз қўлланилади, фақат «*Кўрғон бекитмакликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак*» маталининг сўзлари тушунарли бўлса-да, маъноси тарихан эскирганлиги учун ишлатилмайди, «*Қопудагини қопмаса, қаригунча қайгурур*» мақоли эскирган. Афоризмлар «Бобурнома»да фикрни хулосалаш учун энг кўп ишлатилган паремиялардир, чунки улар муаллифнинг ҳаётидаги яхши-ёмон воқеалардан чиқарган сабоқларидир.

Паремияларнинг таржима қилинишида уч хил ҳолат кўзга ташланади: паремия сўзма-сўз таржима қилинган, паремия бирор грамматик воситани ўзгартириш орқали таржима қилинган, паремиянинг таркиби ўзгартирилган ҳолда таржима қилинган. Паремиялар кўп маъноли ва кўп вазифали birlikлардир, мазмун жиҳатидан мос икки тил birlikлари таржимада ҳар доим ҳам бир-бирига тўлиқ мос келвермайди. Бунда мисолларга туркча таржимада бир неча мартаба дуч келинди.

Мақоллар таржимасида таржимон кўпроқ сўзма-сўз таржима қилиш усулидан фойдаланади. Асарда келтирилган мақоллар ҳозирги турк тилида

учрамайди. Шеърий тарзда берилган мақол ва маталлар таржимада насрий тарзда ифодаланади, афоризмларнинг насрий баёнини бериш билан чекланилади. Бу ҳам ўзбекча танқидий матн ва туркча таржиманинг фарқли жихатларидан биридир.

Туркча таржимада маъноси етарлича очилмаган, ёки бошқа маънони англаган мақол, матал ва афоризмлар мавжуд. Бобур афоризмларида ўз ҳаётидаги хусусий вазият халқ, омма, ҳаёт нуқтаи назардан умумлашади.

III БОБ

«БОБУРНОМА»ДАГИ ФРАЗЕМАЛАР ТАРЖИМАСИНИНГ СТРУКТУР-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

3.1. Таржимада фраземалар хусусиятига асосланиш тамойили

«Фразеология» атамаси юнонча «фраза» (phrasis – ифода, нутқ ўрами) сўздан олинган бўлса-да, туркийшуносликда дастлаб бу атама турлича маъноларни ифодалаш учун хизмат қилган. Масалан, XIX асрда яшаган туркийшунос олим Мирза Козимбек (1802-1870) ўша давр анъаналаридан келиб чиқиб, рус тилида ёзилган бошқа тасвирий грамматикаларда бўлгани сингари ўз асарида «фраза» сўзини «жумла», «гап»(предложение) маъносида қўллаган⁶⁴. «Фразеологик бирикма» дейилганда эса сўздан йирик тил бирликларини тушунган.

Мустақиллик йилларида ўзбек фразеологиянинг назарий масалаларини ўрганишга эътибор кучайди. Жумладан, тадқиқотчи Қ. Ҳакимов фразеологизмларни компонент таҳлил методи асосида ўрганди⁶⁵. Фраземаларни компонент таҳлил қилишнинг айрим натижалари

Ш. Раҳматуллаевнинг илмий мақолаларида ва 1992 йилда нашр этилган «Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви» номли монографиясида ҳам умумлаштирилган. Жумладан, Ш. Раҳматуллаев *таъби хира, дили сиёҳ, бағри қон* фраземаларининг семантик структурасини қуйидагича таҳлил қилади: «Ҳар уч фраземадан «хафа»лик маъноси англашилади, лекин бу «хафа»лик *таъб/и/ хира* фраземасида бошланғич босқичда («бир оз»), *дил/и/ сиёҳ* фраземасида нормал ҳолатдан юқорироқ («нормадан кучлироқ даражада»), *бағр/и/ қон* фраземасида эса энг юқори босқичда («ўта кучли даражада») экани англашилади. Шунга кўра *таъб/и/ хира* фраземаси «кайфияти бир оз ёмон ҳолатда» маъносини англагач, *дил/и/ сиёҳ* фраземаси «руҳияти ёмон»

⁶⁴Казымбек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Выпуск II. – Казань, 1846 – С. 120.

⁶⁵Ҳакимов Қ. Ўзбек тилидаги содда гап қолипиди фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги. Филол. фан. ном. дисс. автореферати, – Тошкент, 1994. – Б.24.

маъносини, *бағр/и/ қон* фраземаси эса «ғам-алам, изтироб билан тўлиб-тошган» маъносини англатади»⁶⁶.

Ш. Усмонова ўзбек ва турк тилларида бирикмага ва гапга тенг соматик фразеологизмларни функционал-семантик жиҳатдан таҳлил қилган⁶⁷.
Ҳ.Шамсиддинов фразеологик бирикмаларни оддий сўзларнинг функционал-семантик синонимлари деб ҳисоблайди ҳамда сўз ва фразеологизмлар орасидаги синонимик муносабатларни семантик жиҳатдан кенг ўрганишга ҳаракат қилган⁶⁸.

А. Маматов ўзбек тилшунослигида илк бор фразеологиянинг тил нормаси ва нутқ маданияти билан боғлиқ муаммоларини тадқиқ этди. Муаллиф фразеологияга доир турли қарашларни танқидий жиҳатдан кўздан кечириб, фразеологизмга қуйидагича таъриф беради: «Фразеологизм - бу тузилиши жиҳатидан сўз бирикмасига ёки гапга тенг бўлган, умумлашган маъно англатадиган, лексик элементлари қисман ёки тўлиқ кўчма маънога эга бўлган, турғун лексик-семантик бирликдир»⁶⁹. Бу таъриф, бизнингча, ҳам ҳақиқатга бироз яқин, фақат умумлашган луғавий маъно дейилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Муаллиф фраземаларнинг қуйидаги категориал белгиларини ҳисобга олган: а) фразема компонентлари жиҳатидан сўз бирикмасига ёки гапга тенг бўлади, якка сўз-компонентдан иборат фразема бўлмайди; б) фразема компонентлари умумлашган, яхлит маъно ифодалайди; в) фраземани ташкил этувчи сўз - компонентлар, яъни лексик элементлар қисман ёки тўлиқ кўчма маънога эга бўлади; г) фразема турғун лексик-семантик бирликлар қаторига киради. А. Э. Маматов тадқиқотининг энг

⁶⁶Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маъносини компонент таҳлилнинг баъзи натижалари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1986. № 3. – Б.19-20; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. –Тошкент, 1992. – Б. 12-32.

⁶⁷Усмонова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. Филол.фан.ном.дисс.автореферати, – Тошкент, 1998. – Б.20.

⁶⁸Шамсиддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. Филол.фан.док. дисс.автореферати. – Тошкент, 1999.

⁶⁹Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент, 1991. – Б.210.

муҳим жиҳатларидан бири ўзбек тилшунослигига фразеологик норма тушунчасининг олиб киришидир⁷⁰.

Шунингдек, мустақиллик йилларида фраземаларнинг матндаги информацион, эмоционал-экспрессив хусусиятларига бағишланган тадқиқотлар юзага келди. Жумладан, шу йўналишдаги дастлабки иш сифатида Ҳ. Қаҳҳорованинг А. Қодирий асарларидаги фразеологизмларга бағишланган тадқиқотида фраземаларнинг матн мазмуни ифодасидаги ўрни ёритилган. М. Йўлдошев изланишларида эса Чўлпон асарларида, айниқса, унинг «Кеча ва кундуз» романида қўлланган фразеологизмлар анча асосли таҳлил қилинди.

К. Бозорбоевнинг сўзлашув нутқи фразеологизмларининг пайдо бўлиш манбалари, қатламлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган. Ўзбек тилида сўзлашув нутқи фразеологизмларининг грамматик ва семантик таснифи амалга оширилган. Шуниси муҳимки, иш муаллифи сўзлашув нутқи фразеологизмларининг 40 фоизи ўзбек адабий тилида ҳам ўз аксини топганлигини, 50 фоизи эса сўзлашув нутқида турли хил вариант ва синонимларга эга эканлигини, уларнинг фақат 10 фоизи луғатларда сўзлашув нутқида хосланган ҳаволаси билан берилганлигини тўғри таъкидлаб кўрсатади⁷¹.

Фразеология фанига доир янгича илмий-назарий қарашлар кейинги йилларда яратилаётган дарслик ва ўқув қўлланмаларидан ҳам мустақкам ўрин олмоқда. Масалан, М. Миртожиевнинг фикрича, иборалар турғун бирикма ҳолидаги атамалар (*мелодий йил, аграр масала, катта маслаҳатчи, илмий ходим* каби), парафразалар (*мўйқалам соҳиби, илм заҳматкашлари, зангори кема капитани* каби) ва фразеологизмлар (*кўнгли хира тортди, кавушини тўғрилаб қўйди* каби) дан иборат⁷². Проф. Ҳ. Жамолхонов эса фраземаларни кўчма маъноли турғун конструкция деб ҳисоблайди.

⁷⁰Мамаатов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент, 1991. – Б.218.

⁷¹Бозорбоев К.Т. Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари. Филол .фан. ном. дисс. автореферати, – Самарқанд, 2001. – Б. 14.

⁷²Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, Университет, 2004. – Б. 183-186.

Олимнинг таъкидлашига кўра, фразема ҳам лексема каби луғавий бирлик саналади, аммо ўзининг ифода ва мазмун планларидаги қатор белгилари билан фарқланади⁷³.

Фразеология туркийшуносликда нисбатан ёш соҳалардан бири саналади, чунки уни системали равишда ўрганиш фақат асримизнинг 40-50-йилларидан бошланди. Туркий тилларнинг грамматик қурилишини ўрганувчи тадқиқотчилар қисм(компонент)ларга ажралмайдиган бирикмаларнинг нутқда қўлланиш хусусиятларига ҳам аҳамият бериб келганлар. Бундай бирикмаларнинг функционал жиҳатдан сўзга яқин эканлигини ҳисобга олиб, айрим туркийшунослар уларни лексик сўз бирикмалари ёки лексик бирликлар (лексик бирлашмалар), деб ҳисоблаганлар ҳамда синтаксис ёки сўз ясалиши⁷⁴ соҳаларининг ўрганиш объекти доирасига киритганлар.

Бошқа тадқиқотчилар эса бундай бирикмаларни «лексикализациялашган бирикмалар» ёки «лексик маънога эга бўлган юмуқ бирикмалар» деб ҳисоблаб, тилшуносликнинг мустақил ўрганиш объекти бўлиши керак, деган фикрни олға сурганлар. Шунингдек туркийшуносликда фразеологик бирликлар гапнинг ажралмас бўлаклари бўлиб, улар лексикология ёки фразеологиянинг ўрганиш объекти бўлиши лозим, деган қарашлар ҳам 60-йиллардаёқ юзага кела бошлаган эди.

Кейинги қирқ-эллик йил мобайнида туркий тиллардаги фраземаларни ўрганиш соҳасида муҳим ютуқлар қўлга киритилди. Г. А. Байрамовнинг «Озарбайжон тили фразеологиясининг асослари» (1970), Г. Х. Ахунзяновнинг «Идиомалар» (татар тили материаллари асосида тадқиқот, 1974), З. Г. Ураксиннинг «Бошқирд тили фразеологияси» (1975), М. Ф. Черновнинг «Ҳозирги замон чуваш тили фразеологияси» (1988), Н.Ш.Шаммаеванинг «Инглиз ва туркман тилларидаги фразеологик бирликларнинг чоғиштирма тадқиқи» (1994) номли докторлик

⁷³Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2005. – Б.216.

⁷⁴Баскаков Н.А. Предложение и словосочетание в тюркских языках // Вопросы составления описательных грамматик. – Москва, 1961. – С. 71.

диссертациялари, бир қанча монографиялар, номзодлик диссертациялари, илмий мақолалар яратилди.

С. К. Кенесбоев турғун сўз бирикмалари орасидан фразеологияни тор маънода тушуниш учун бевосита асос бўла оладиган гуруҳларни алоҳида ажратиб кўрсатади. Бундай гуруҳларга идиоматик ва ноидиоматик бирикмалар, акад. В. В. Виноградов фразеологик қўшилмаларга киритган фраземалар ҳамда қўшма жуфт оборотлар киради⁷⁵. Олим идиоматик бирикмаларнинг бошқа тип турғун бирикмалардан, жумладан, мақол ва маталлардан фарқини ҳам алоҳида белгилашга интилади. Тадқиқотчининг фикрича, идиомаларнинг семантик ўзига хослиги уларнинг нутқда яхлит кўчма маънода қўлланилиши, бу устама маъно компонентлари англатган маънога алоқадор эмаслиги билан белгиланади. Мақол ва маталлар эса ўз семантикасига кўра мустақил жумла (высказывание) ҳосил қилади.

Идиомалар С. Кенесбоев талқинича, мақол ва маталлардан фарқ қилиб, чекланган таркибдаги компонентлардан тузилади. Тўғри, мақол ва маталлар семантикасини идиомалар семантикасидан фарқлашда миқдорий мезон (компонент таркиби) маълум роль ўйнаши мумкин. Аммо фраземалар типлари орасидаги семантик фарқларни белгилашда миқдорий мезондан кўра булардаги лексик-семантик муносабатлар белгиловчи омил саналади.

Л. С. Аркитская «Қўмиқ тилида қўшма ва составли феъллар» мавзуидаги номзодлик диссертациясида ҳам қўшма феъл билан фразеологик бирикларни фарқлашдек туркийшуносликда долзарб бўлган муаммони маълум даражада ҳал этишга интилади. Иш муаллифи *киприк қоқмоқ, дўст тутмоқ, эсида тутмоқ* каби бирикларни фразеологик сўз бирикмалари деб талқин этади. Олиманинг фикрича, бундай турғун, ярим эркин қурилмалар составли феъллардан фразеологик бирикмаларга ўтиш жараёнида туради, чунки улар кўп ҳолларда кўчма маънода қўлланади⁷⁶.

⁷⁵ Кенесбаев С.К. Фразеологические парные выражения в казахском языке // Известия АН Каз.ССР, серия филологическая. № 82. выпуск 6. – Алма-Ата, 1952. – С. 3-13.

⁷⁶ Аркитская Л.С. Сложные и составные глаголы в кумыкском языке. Автореферат кан.дисс. – Москва, 1990. – С. 18-19.

Бошқирд тилшуноси З. Г. Ураксин ҳам фразеология объектини тор доирада тушуниш тарафдорларидан бири саналади. Унинг талқинига кўра, фразеологик бирликлар турғун сўз бирикмаларининг бир қисми ҳисобланиб, «тайёр ҳолда такрор қўлланиши, компонентлар орасидаги боғланишнинг турғунлиги ва маънонинг яхлитлиги»⁷⁷ билан характерланади. Фразеологик бирликларни бошқа типдаги турғун бирикмалардан фарқлашнинг асосий белгиси образлиқдир, – дейди З. Г. Ураксин.

Г. Х. Ахунзянов «фразеология» термини кўп маъноли бўлгани учун унчалик маъқул эмас, уни «идиоматика» ёки «идиомалогия» терминлари билан алмаштириш зарур, деб ҳисоблайди. Олим идиомаларни яхлит маъноли ва аналитик гуруҳларга ажратади. Биринчи гуруҳ идиомалари учун яхлит маънонинг алоҳида ажратилган компонентларда ифодаланиш хосдир. Кейинги гуруҳдаги идиомалар маъноси аналитик характер касб этиши билан фарқланиб туради. Яхлит маъноли идиомалар Г. Х. Ахунзянов томонидан ўз навбатида идиома – сўз бирикмалари ва идиома-гапларга ажратилган.

Озарбайжон тилшуноси С.Жафаров 50-йиллар охири ва 60-йилларда фразеология доирасини жуда кенг маънода тушуниш, унинг таркибига идиомаларни ҳам киритиш тарафдорларидан бири эди. У турғун сўз бирикмаларини идиомалар, иборалар, ҳикматли сўзлар, оталар сўзи ва зарбулмасаллар, деб беш гуруҳга ажратилади⁷⁸. Асарда идиомалар дастлаб собит идиомалар (*беш йиллик, винтбуран, ойнабанд* каби) ва собит бўлмаган идиомалар, деб тасниф қилинади. Собит бўлмаган идиомалар эса ўз навбатида қовушма идиомалар (*кўз юммоқ, ҳаракатга келмоқ, оғиз очмоқ, қўли эгри, қалби қора*), бирлашма идиомалар (*бошига тушмоқ, бошига солмоқ, кўнглини олмоқ*), уюшма идиомалар (*назар солмоқ, йўлга солмоқ, назардан кечирмоқ*) сингари уч гуруҳга ажратилади. Иборалар ҳам бу асарда лексик иборалар (*қора эл, мард юракли, она Ватан* каби), идиоматик иборалар (*қадамнинг муборак, жонинг соғ ўлсин* каби), предикатив иборалар

⁷⁷Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. – Москва, 1975. – С. 20.

⁷⁸Жафаров С. Ҳозирги замон озарбайжон тили лексикаси. – Боку, 1958, – Б.72.

(*Буйруқ сизниқидир, одил ҳукмдор, Сизда адолатда, саховатда бор каби*), деб гуруҳланган. М. Ф. Чернов⁷⁹ фразеологик бирликларни таърифлаш, уни бошқа тил бирликларидан фарқлаш, чуваш тили фразеологик таркибининг кўламини белгилаш каби фақат чуваш тили фразеологиясининг эмас, умуман туркий фразеологиянинг ўзак муаммолари тадқиқ қилинган. Олим фразеологик бирликларни номинация назарияси аспектида ўрганади, сўзларнинг фразема яшаш имкониятларини белгилашга интилади. Фразеологик бирликларни семантик-грамматик тасниф қилишда М. Ф. Чернов уларнинг вазилавий тавсифини ҳам инобатга олади.

Хулоса қилиб айтганда, фразеология соҳасида қиёсий-чоғиштира, структурал-типологик ва ареал тадқиқотлар олиб бориш фразеологиянинг умумназарий муаммоларини ҳал этишга кенг йўл очади. Умуман, фразеологик бирликларнинг шаклланиш манбаларини аниқлаш турғун бирикмаларни этимологик таҳлил қилишга нисбатан анча кенг мазмунга эга. Яъни бу умумфилологик муаммо бўлиб, энг қадимги, дастлабки фразеологик моделларнинг шаклланиш босқичларини аниқлаш муҳим семиотик масала саналади. Сўнгги пайтларда туркийшунослар худди ана шундай долзарб муаммони тадқиқ этиш билан ҳам шуғуллана бошладилар. Жумладан, профессор Г. Байрамовнинг фикрича, фразеологик маънони муайян сўз билан ифодалаш уни турғун ёки эркин бирикма ёрдамида беришга нисбатан анча қадимийроқдир. Чунки фразеологик бирликларнинг шаклланиши тил тараққиётида бир оз кейинги даврларга тегишли бўлса, лексик бирликлар тил вужудга келгандан буён амал қилиб келади. Масалан, Махмуд Кошғарийда *андгар* ясама сўзи *қасам ичирмоқ* маъносини ифодалаган. Туркий тилларда кейинчалик *-гар* аффикси *ич* сўзи билан ўрин алмашган ҳамда *анд ичдирмэк, ант ичирмек* каби фраземалар юзага келган.

Мустақил соҳа сифатида шаклланган туркий фразеология келгусида бой тил материални тўплаш ва системалаштиришни давом эттириш билан бир қаторда туркий тиллардаги турғун сўз бирикмаларини тарихий, қиёсий,

⁷⁹М.Ф.Чернов «Хозирги замон чуваш тили фразеологияси». 1985.

чоғиштирма ва типологик аспектларда ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун эса, биринчи навбатда, барча мавжуд туркий тиллар, жумладан ўзбек тили фразеологиясига оид тадқиқотларни ҳар томонлама кенгайтириш ва чуқурлаштириш лозим бўлади.

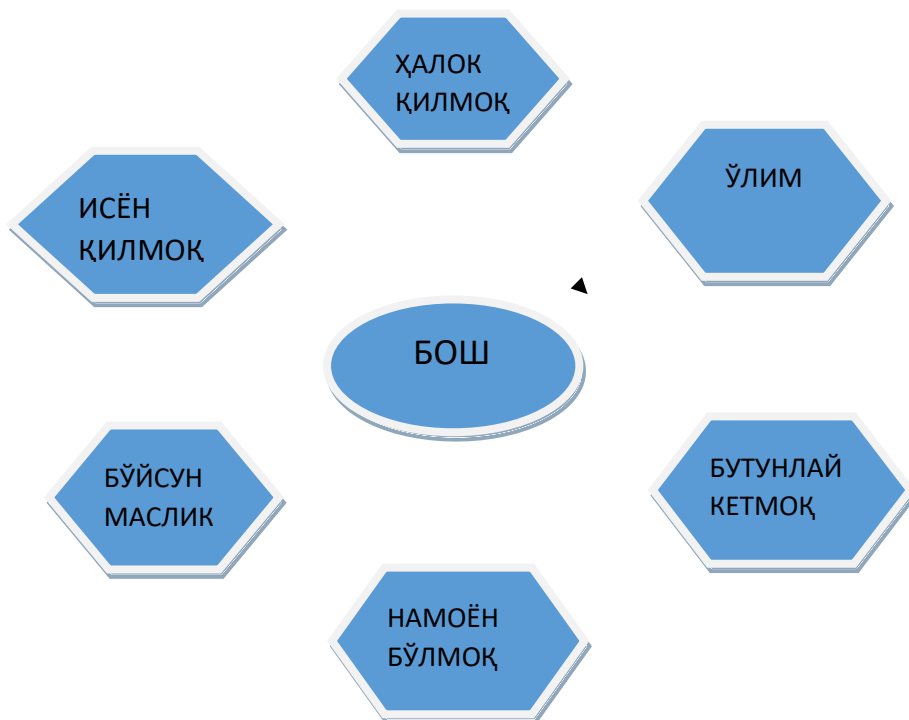
3.2. «Бобурнома»даги фраземалар таржимасининг структур-семантик хусусиятлари»

Тарихий асарлардаги семантик фраземаларни ўрганиш ўзбек тили фразеологияси тарихи, халқ дунёқараши, урф-одат, анъаналари ҳақида муҳим маълумот беради. «Бобурнома»да муаллиф воқеа ва ҳодисани тасвирлаш учун мақол, матал ва фраземалардан маҳорат билан фойдаланади. Асар тилининг равон ва жозибадорлигининг сабаби ҳам шундадир. Худди шу маънода «Бобурнома»даги фраземаларни ўрганиш ҳам бугунги кун учун долзарбдир.

«Бобурнома»да тана аъзолари иштирок этган фраземалар кўплаб учрайди. Бундай соматик фраземаларга **бош, қўл, юз, оёқ, тил, оғиз** сўзлари қатнашган бирикмаларни келтириш мумкин: *бош кўтармоқ, бошини қўлига олиб, кўз етар ерда, кўз илмас, кўз солинг, аркни иликламоқ, илик олиштилар, иликка тушти, юзини кўрсатмас, юзига келтурмай, оёқ маҳкам, оёқ устида, тил тута боргонлар, тил олғали, оғизга сиққусиз, оғиз сўзлар кабилар шулар жумласидандир.*

1.«Бош» ядроли фраземалар таржимасида қуйидаги хусусиятлар намоён бўлади: *Бош* ядроли фраземалар инсонлардаги турли-туман характер ва ҳолатларни ифодалашга хизмат қилади. **Бош тортиб** – «бўйсунмаслик» (...ул шайтон сифат бош тортиб, биздан ажралганларга бошлиқ бўлди), **бош кўтармоқ** – «исён қилмоқ» (*Икки сув орасига бош кўтариб, Кўйил қасабасини урушиб олиб эди*) каби фраземалар итоат ёки итоатсизлик; **бош олиб кетмоқ** – «бутунлай кетмоқ» (*Хитойга бормоқни жазм қилиб, бош олиб кетмоққа азм қилдим*) иборасида воз кечиш; **бошига етмоқ** – «ҳалок қилмоқ» (...ҳар ёмонлиқ бошига етса ўзидин ва ҳар ношойист қошига келса, сўзидин кўрсун), **бошини қўлига олиб** – «боши кесилганлик» (*бошини қўлига*

олиб, дунёдин чиқар) фраземаларида ўлим; **бош уриб** – «намоён бўлмоқ» (Имодулмулкдинким, мундоқ намақхаромлиқ бош уриб эди, ўлтуруб, жазосига еткурди) бирикмасида кўриниш маъноси юзага келган.

Эътибор берсак, келтирилган мисолларнинг аксарияти бугунги кунда ҳам ҳеч ўзгаришсиз қўлланилади, фақат *бошини қўлига олиб* ибораси бундан мустасно. Бу фразема нафақат табиий ўлим маъносини, балки «*кимдир томонидан қатл эттирилиши, ўлдирилиши*» маъноларини ифодалайди. **Бош уриб** фраземаси бугунги кундаги маъносидан бутунлай фарқ қилаётганлигини ҳам кўришимиз мумкин. Юқоридаги мисолда **бош уриб** фраземаси «*намоён бўлмоқ*», «*кўринмоқ*» маъноларида қўлланган. Яъни, *Имодулмулкда нонкўрлик белгилари кўринган эди (нонкўрлик қилган эди), шунинг учун ўлдириб, жазо бердик.*

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида **бош уриб** фраземасига шундай таъриф берилади: **Бош урмоқ** 2) ёрдам сўрамоқ, бош эгиб келмоқ. Сенинг учун азизларга бош урдим, Боргин, болам, сени ҳаққа топширдим. «Маликаи айёр».

Бундан кўринадики, бу фраземанинг бир неча маъноларидан бири «*итоат*» экан.

Ул бахти қайтқон, эшиттиким, черик таъйин бўлубтур, бошини қўлига олиб, дунёдин чиқар (б.265). Ушбу гапда икки фразема бор, бошини қўлига олиб ва дунёдин чиқар фраземалари. Биринчи фразема (бошини қўлига олиб) ўлимнинг ҳолатини, иккинчиси (дунёдин чиқар) **ўлим** семасини ифодалашга хизмат қилмоқда.

Бош-кўз қилмоқ ибораси ҳам бугунги кунда ишлатилмайдиган фраземалардан биридир. У «назорат», «эгаллик» маъноларини ифодалайди. Чун *Иброҳим муҳимми устида эди, филҳол оғасининг эл-қунини ул бош-кўз қилди* (б.212).

Бу жумла шундай табдил қилинган⁸⁰:

Иброҳим муҳим ишлар билан банд эди, дарҳол уни акасининг одамлари ва ишига бош қилиб қўйди (б.220). Кўринадикки, *бош-кўз қилмоқ* фраземаси бугунги тилимизга *бош қилиб қўймоқ* тарзида редукцияга учраган.

Бош ядроли фраземаларнинг аксарияти от + феъл шаклида бириккан, икки ёки уч таркибли иборалардир. Масалан, *бош тортиб* – от + феъл, *бош кўтармоқ* – от + феъл, *бош олиб кетмоқ* – от + феъл, *бошига етмоқ* – от + феъл *бошини қўлига олиб* – от + от + феъл, *бош уриб* – от + феъл. Бирикиш усулларига кўра бундай таркибли фраземалар бошқарув усули билан бириккан.

2.«Кўз» ядроли фраземалар инсоннинг чексиз ва турли-туман ҳис-ҳаяжонини, физиологик жараёнларни ифодалашга хизмат қилади, уларнинг асосий қисми структурал жиҳатдан от + феъл тузилишига эга бўлган икки ҳамда уч компонентли феъл иборалардир⁸¹: *кўз етар ерда* – «яқин» (...кўз етар ерда бир отнинг устида бир нима йилтираб кўринадир), *кўз илмас* – «писанд қилмаслик» (*Бу фиръавн ани кўз илмас эди*), *кўз солинг* – «қарамоқ» (*Ўйга кўз солинг, ўйни итурманг*), *кўзлари чирогдек ёруди* – «хурсанд бўлмоқ», *кўз тутулур* – «эътибор тортадиган» (*Вале онча нафис*

⁸⁰Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома». Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К. Муллаҳўжаевалар табдил қилган. – Тошкент, 2008.

⁸¹Рашидова У. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили. (Кўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида) PhD автореферати. – Самарқанд, 2018. – Б.6.

китобларким, кўз тутулур эди, онча чиқмади.), *кўзим уйқуга борди* – «ухламоқ» (...бир замон *кўзим уйқуга борди*). Ушбу мисолларда феъл грамматик таянч компонент вазифасини ўтаса, *кўз сўзи* семантик таянч компонент бўлиб, фраземаларнинг мантикий ядросини белгилайди.

Ушбу мисоллардан *кўз етар ерда ва кўз илмас* фраземалари масофа ва майдон тушунчасини, *кўз солинг, кўзларига мил тортқайлар, кўзим уйқуга борди, кўзлари чирогдек ёруди, кўз тутулур* фраземалари эса ҳолат семаларини ташишга хизмат қилган.

Кўз тутмас фраземасининг семаси бошқа фраземаларникидан фарк қилади. Бунда ишонган одамнинг ножўя ишидан ранжиш маъносидаги **кутмаганлик** семаси англашилади.

Бу аснода хабар келдиким, Ҳумоюн Деҳлига бориб, Деҳлидаги хизоналардан бир неча уйни очиб, беҳукм мутасарриф бўлубдур. Мен андин ҳаргиз мундоқ кўз тутмас эдим. (Мен ундан буни кутмагандим)

Кўз тутмас фраземасининг бироз ўзгарган вариантлари – **кўз тутмоқ** ва **кўзда тутмоқ** ҳозирги адабий тилимизда ҳам қўлланилади.

Кўз тутмоқ *Кутмоқ*. Келасиз деб кўз тутдим, бўлмади хабар.

Кўзда тутмоқ. *Мўлжал қилмоқ, назарда тутмоқ.* Гектаридан кўзда тутилганидан кўпроқ дон ва кўкпоя олинди⁸².

Бизнинг изланишларимиз кўз *тутмоқ* фраземасининг «Бобурнома»да келганидек, бўлишсиз формада келмаслигини кўрсатди.

Кўз тутулур фраземасидан диққат-эътиборни тортиш, кўзини узолмаслик маънолари тушунилади.

*Вале онча нафис китобларким, кўз тутулур эди, онча чиқмади. (Лекин бир қараганда қимматбаҳо кўринган китоблар ичида арзийдиганлари кўп эмасди.)*⁸³.

Асар табдилидан ҳам кўриниб турибдики, ушбу фразема ҳозирда ишлатилмайди, шунинг учун унинг маъноси бошқа сўзлар ёрдамида англатилган.

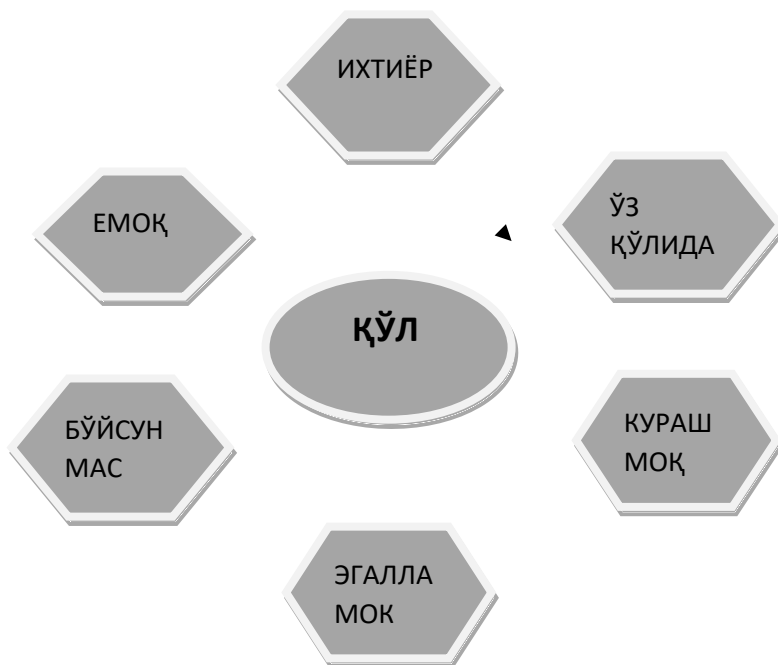
Кўз ядроли фраземаларнинг ҳам аксарияти от + феъл шаклида бирикади. *кўз етар ерда* – от + феъл + от, *кўз илмас* – от + феъл, *кўз солинг* – от+феъл, *кўзлари чирогдек ёруди* – от + от + феъл, *кўз тутулур* – от + феъл, *кўзим уйқуга борди* – от + от + феъл.

3. «Кўл» ядроли фраземалар «Бобурнома»да **қўл, илик ва даст** шаклларида ишлатилади, биз ушбу компонентни ҳам грамматик, ҳам ҳам семантик таянч вазифасида кўришимиз мумкин: **илик элтмадим** (от + феъл) – «қўл узатмадим», «емадим» (*Бу суҳбатда менинг олдимга қоз кабоби қўйдилар, чун қуш бузмоғини ва тўрғамогини қилгон эмас эдим, илик элтмадим.*), **илик олишмоқ** (от + феъл) – «курашмоқ» (*Бойсунқур Мирзонинг кишиси била илик олиштилар*), **ўзимнинг илигимда** (от + от) – «ўз қўлимда» (*ўз жиловим ўзимнинг илигимда бўлур*), **илик кўнглидин юб** (от + от + феъл) – (*Ва ганим илик кўнглидин юб, ва умр памугини куйдуруб, бизни баронгорга ва жавонгорга чотиб, ўзларини яқин ҳам тегуздилар*), **аркни иликламоқ** (от + феъл) – «аркни қўлга киритмоқ» (*Шайх Боязидни тутмоқ керак, аркни иликламоқ керак*), **қўлга киргай** (от + феъл) –

⁸²Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том, – Тошкент, 2006. – Б.519.

⁸³Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома». Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К.Муллахўжаевалар таъдил қилган. – Тошкент, 2008. – Б.195.

«эгалламоқ» (*Тенгри таолодан умидвормизким, ўшул яқинда Ҳиндустон қўлга киргай*), *қўлга олмоқ* (*от + феъл*) – «эгалик қилмоқ» (*Анинг хизонасини осонлик билан қўлга олдук*), *даст бермас* (*от + феъл*) – «бўйсунмас» (*Мен дедимким, «Салтанат ва жаҳонгирлик беасбоб ва олот даст бермас...»*), *зери дасти* – «қўл остида» (*Самарқанд подшоиси анинг зери дасти эди.*) каби.

Келтирилган мисолларнинг кўпчилигида **илик** сўзи кўчма маънода ишлатилган бўлиб, улар одатда «*ихтиёр*», «*эгалик қилиш*» каби маъноларни билдиради, бу эса халқнинг турмуш тарзи ва дунёқарашни ҳосиласи ҳисобланади.

Илик элтмадим (*от + феъл*) фраземасининг тўғридан тўғри маъноси **қўл узатмадим** тарзида бугунги кунда ҳам қўлланилади, **емадим** сўзига тенг келади. Қўл узатмаслик турли сабабдан бўлиши мумкин, масалан, хоҳламаслик, қорин тўқлиги, аразлаш ва нимадир сабаб билан ейишга имкони йўқлиги каби. Биз юқорида келтирган мисолда ҳам **илик узатмаслик** сабаби очиқланган, яъни *Бу суҳбатда менинг олдимга қоз кабоби қўйдилар, чун қуш бузмагини ва тўрғамогини қилгон эмас эдим, илик элтмадим.* Ҳоз кабобини тўғраш ва бузишни билмагани учун емаган.

Қўл солиб ўт (*от + феъл*) бирикмаси ҳам ҳозирда ишлатилмайдиган, эътиборни тортадиган фраземадир. *Ушбу кун Ганг дарёсини қўл солиб ўтти*

– *Ўша кунни мен Ганг дарёсини қулочлаб сузиб ўтдим.* Демак, *қўл солиб ўтиши*» – *қулочлаб сузиши*» маъноларини берар экан.

Даст сўзи иштирокидаги фраземалар ҳам ўзига хос бўлиб, форс-тожик тилидаги даст сўзи семантик таянч вазифасини ўтайди. *Даст бермоқ, зери дастни* кабилар бунга мисол бўла олади. *Даст бермоқ* (*от + феъл*) фраземаси эришмоқ, қўлга киритмоқ маъноларида қўлланади. *Мен дедимким, «Салтанат ва жаҳонгирлик беасбоб ва олот даст бермас – Мен шундай дедим: «Салтанат ва жаҳонгирликка қурол-яроғ ва аслаҳа-анжомсиз эришиб бўлмайди».*

Даст бермоқ фраземаси бугунги тилимизда *тутқич бермас* шаклида учрайди. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида шундай таъриф берилади:

Тутқич бермоқ (кўпинча бўлишсиз шаклда) Ўзини туттириб қўймоқ. Қуён тутқич бермай қочди. Қуш ҳам итга тутқич бермай, яна пириллаб учди⁸⁴.

4. «Оёқ» ядроси иштирокидаги фраземалар камчиликни ташкил этса-да, мазмунан ҳар хиллиги билан ажралиб туради. *Оёқ маҳкам қилмоқ, оёқ устидадир, оёқ остида, оёқ беркитти* каби.

Оёқ маҳкам (*от + сифат*) ибораси қаттиқ қаршилик қилмоқ маъносида қўлланади.

Чун *оёқ маҳкам қилиб эрдик, мухолифни турар мажоли қолмай, беихтиёр қоча бердилар.* – *Оёгимизда мустаҳкам турганимиз* учун душманнинг туришига мажоли қолмай, беихтиёр қоча бошлади. Бу ўринда *оёгимизда*

⁸⁴Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II том, – Тошкент, 2006. – Б.519.

мустаҳкам турганимиз бирикмаси кўчма маънода «қаттиқ қаршилик кўрсатганимиз» маъносида келмоқда. Кўринадик, бир ибора маъноси бошқа бир ибора билан тушунтирилмоқда.

Оёқ устидадир (*от + от*) фраземаси *тўкилиб ётган* деган маънони ифодалайди. *Шоли қалин экибдурлар шолиси пишиб, тамом оёқ устидадир – Шолиси жуда кўп экилган экан, пишиб ҳаммаси йиғилмасдан турибди.*

Бу ўринда ҳосилнинг шунчаки йиғилмасдан туриши эмас, балки ерга тўкилиб ётиш даражасидаги қаровсизлиги оёқ ядроси ёрдамидаги фразема орқали акс эттирилган. Ҳозирги ўзбек тилида бу фразема одатда, *оёқ остида, оёқ ости* иборалари билан ифодаланади.

Оёқ остида (*от + от*) фраземаси «*пастликда*» маъносини беради.

Кирмош тоғлари ва Бангаш тоғлари оёқ остида кўринадур.

Оёқ беркитти (*от + феъл*) ибораси *тўхтатди, ўтказмади* каби семаларни ифодалашга хизмат қилади.

Жавонгор кишиси бовужуди озлиқ яхшилар тўхтаб оёқ беркитти. – Чап қанот жангчилари оз бўлишига қарамай, яхши, мардонавор уришиб, ёвни тўхтатди (б.159).

Демак, *оёқ* ядроли фраземаларнинг юзага келишида *оёқ* тушунчасининг бошқа-бошқа услубий маъноларидан («*мустаҳкамлик*», *тупроққа тегиб тургани учун «хорлик*», «*паски қисм*») фойдаланилган.

5.«Бобурнома»даги фраземаларнинг яна бир катта гуруҳи *кўнги* сўзи иштирокидаги фраземалардир. Муаллиф *кўнги* сўзи ёрдамида бир қанча маъноларни ифодалашга ҳаракат қилган.

1. Ёқтирмақ, севмоқ семалари фраземаларнинг асосий қисмини ташкил қилади. **Кўнгул бермоқ** (от + феъл): Ясоллар ерлик-ериға келгандин сўнг, жамиъ ясолларға илдам қатраб етиб, буронзор, жавонзор, гулдаги беклар ва йигитлар ва сипоҳийларға кўнгуллар бериб...; **кўнглум мойил** (от + сифат): кўнглум агарчи мойил эди, мундоқ қилмагон амрни узлук била қилмоқ мушкил эди; **кўнгли тортмоқ** (от + феъл): вале чоғир ичмоққа майлим бор эди ва бу водийни тай қилмоққа кўнглум тортар эди каби фраземалар шулар жумласидандир.

2. Хоҳламоқ ёки хоҳламаслик: **кўнгул тўхтатмайдур** (от + феъл): Шайбонийхон Самарқандни яқинда олиб, ҳануз эл анга ва ул элга кўнгул тўхтатмайдурлар, ушбу фурсатта бир иш қила олсак худ қилгайбиз; **кўнглум тилаганидек**: Мундин дам аларнинг кўнгли тилагандек фармонлар йиборилди.

3. Умидсизлик: **кўнгул тиндурмак** (от+феъл): бу йусунлуқ нолайиқ пешадин кўнгулни тиндуруб, қаламни синдурдум.

4. Хурсанд қилмоқ: **кўнгли хейли кўпмак** (от + феъл): Ушмунча била черик элининг кўнгли хейли кўпти, қувонди; **кўнгулларин олуб** (от + феъл): хатм ва дуолар боргонларнинг арвоҳига қилиб, кўнгулларини олиб, қароларини солиб, бу муҳиммоттин фориз бўлгондин сўнг; **кўнгли қавий бўлуб** (от + феъл): то бу неча йил ўзбак тафриқасидин дилишикаста бўлган элларнинг кўнгли қавий бўлуб, умидвор бўлғайлар эди.

5. Хафа бўлмоқ: **кўнгулни кўпрак синдирди** (от + феъл). Мундоқ шумнафас неким сўрди, бедил элнинг кўнглини кўпрак синдурди.

6. Хотиржамлик: **кўнгил жамъ қилиб** (от + феъл). То инке кеча бўлди, ганимдин кўнгил жамъ қилиб, комёб қайттуқ, **кўнгулларидин қаронгу кўтарилди** (От + от + феъл) – (...Мустафо Румийни буюрдуқим, гулдин аробаларни илгари элтиб, милтиқ ва зарбзан билан андоқ мухолифни лашкарини дарҳам урдиким, баҳодурларнинг кўнгулларидин қаронгу кўтарилди. б.263), **кўнглидин чиқариб** (от + феъл) (...Хумоюн Калтий

тўғриси етканда киши йибориб, дағдағани қўнглидин чиқариб, ўзи била олиб келди. б.218).

Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома» матнида турли фраземалардан характер ва ҳолатни чиройли ҳамда образли ифодалашда унумли фойдаланилган. Ушбу фраземаларнинг биз таҳлилга тортган турларидан ташқари **огиз** (*огизга сиққусиз, огиз очиб, огиз сўзлар каби*), **тил** (*тилга келтурмоқ, тил тута боргонлар, тил олғали каби*), **қулоқ** (*қулоқ солур, қулогизга етмоқ, сўзларини гўш қилмай каби*), **бел** (*бел боғлаган*), **тангри** (*тенгри ҳукми, тенгри карам қилди, тенгри рост келтурса, тенгри қошида*) сўзлари иштирокидаги фраземалар ҳам камсонли бўлса-да учрайди.

«Бобурнома» матнида қўлланилган фраземаларни структур таҳлил қилиш мобайнида уларнинг, асосан, от + феъл шаклида бирикканлигини (**илик элтмадим** (*от + феъл*)) ва уларнинг аксарияти икки таркибли эканлиги аниқланди. От + от шаклидаги фраземалар оёқ ядроли фраземаларда кўпроқ кўзга ташланди (*оёқ устидадир* (*от + от*)). Умуман, асар матнидаги бир хил ядроли фраземаларни структурал жиҳатдан тўлиқ тадқиқ қилиш сўзларнинг бирикмалар таркибидаги маъно товланишларини аниқлаш учун муҳимдир. Тарихий фраземалардаги бундай нозик маъно қирраларини кўрсатиш бугунги кун лексикологияси учун ҳам қизиқарли ва муҳим маълумотларга асос бўлади.

«Бобурнома» йирик ҳажмли, услубий жиҳатдан етук асар бўлганлиги сабабли унинг тилини фраземаларсиз тасаввур қилиш қийин. Асарда қўлланган фраземаларни тузилиши, семантикасига кўра маълум гуруҳларга бўлиб ўрганиш мумкин.

«Бобурнома»даги фраземаларни семантик жиҳатдан қуйидагича таснифлаш мумкин:

1.«Ҳаракат-ҳолат» семали фраземалар: **гуноҳини бағишла** – «кечирмоқ» (*Хожа Калоннинг шафоати била гуноҳларини бағишлаб, аҳл ва аёлларини аларга қайтиб руҳсат берилди. б.162*), **таъзият тут** (*от + феъл*) – «аза тутмоқ» (*Ул ўлганда Мирзо бисёр қаттиқ таъзият тутқондур. б.49*),

сўзни (бу ерга) қўймоқ – «келишмоқ» (менинг улуг онам Эсан Давлатбегимнинг қошида йиғилиб, *сўзни бу ерга қўйдиларким, Ҳасан Яъқубни маъзул қилиб фитнасига таскин берилгай. б.47.*), *тилим тутулди* – «гапира олмаслик» (Андоққим, тўрт кунгача *тилим тутулди, оғзимга пахта била сув томизурлар эди. б.63.*), *бошсизлик қилгон* – «бўйсунмаслик» (Қорабулоққа тушиганда баъзи кирган кенд-кесакка *бошсизлик қилгон мўгулларни тутиб келтурдилар. б.56.*) каби.

Феъл сўз туркумидаги бўлишли-бўлишсизлик шакли олимларимиз томонидан мавжудлик категорияси⁸⁵ деб ҳам юритилади. Феъл сўзлардан фарқли равишда ҳаракат-ҳолат семали фраземаларнинг барчаси ҳам ҳар икки аспектда баравар қўллана олмайди.

«Ҳаракат-ҳолат» семали фраземаларда мавжудлик категориясига кўра:

а) ҳам бўлишли, ҳам бўлишсиз аспектда келувчи иборалар: *сўзларини қулоққа олмоқ* – «ишонмоқ» (*Ушмундоқ маҳалда муҳолифларнинг фирибомуз сўзларини қулоққа олиб, ...элчиликка юбордилар. б.64.*); *юзларига келтурмай* – «таъна қилмай» (*Султон Ҳусайн Мирзо бориға эҳсон мақомида бўлиб, ёмонлиқларини юзларига келтурмай, инъомлар ҳам қилди. б.123.*); *яхши маош қилди* – «яхши муомала қилмоқ» (*Бу жиҳатдин бу тоғ эли била яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди. б.166.*) каби.

Келтирилган мисоллардаги иборалар асарда ҳар икки ҳолатда, яъни бўлишли ва бўлишсиз шаклда келтирилади. Масалан, *ёмон маош қилмоқ* фраземаси *ёмон маош қилди-ёмон маош қилмади ёки яхши маош қилди* шаклида бир неча бор ишлатилган.

в) фақат бўлишли шаклда келувчи иборалар: *бурунидин чиқти* – (*Неча йил қилгон беклиги ва салтанати тамом бурунидин чиқти. б.104.*), *беҳузур бўлди* – «ўзини ёмон ҳис қилмоқ» (*Менинг онам хоним беҳузур бўлдилар, хейли ёмон беҳузурлиқ эди.86-б.*), *шунқор бўлди* – «вафот этди» (*Умаршайх Мирзо дардин кабутар ва кабутархонаси била учуб, шунқор бўлди. б.37.*), *жонга*

⁸⁵Раҳматуллаев Ш. Феъл фразеологик бирликларда мавжудлик категорияси. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1963. №4. – Б. 36.

еттук – «сабри тугамоқ» (..биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонга еттук, рухсат бердук. б.125.), **қочмоққа юз қўймоқ** – «қоча бошламоқ» (Уйларини ҳам соғиндилар, Бирар-иккирар қочмоққа юз қўйдилар) каби. Ушбу мисоллар асарда фақат бўлишли шаклда қўлланади, аслида ҳам бу фраземалар бўлишсиз шаклда қўлланилиши мумкин эмас. **Шунқор бўлди – шунқор бўлмади** каби .

с) фақат бўлишсиз шаклда келувчи иборалар: **кўзга илмас эди** – «писанд қилмаслик» (Агарчи Дарвеш Муҳаммад тархон тўра ва муча била мундин улуг эди, вале бу фиръавн ани кўзга илмас эди. б.45.), **писанд тутмас эди** – «писанд қилмаслик» (Ўзидин ўзга ҳеч кишини ҳеч ишта писанд тутмас эди. б.50.) каби.

2. «Нарса-ҳодиса» семали фраземалар: **жон ваҳми** –«ўлимдан қўрқиши» (Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш.б.99) **моли омон** (от + от) – солиқ тури (Талон ва тарож қилмай Бҳира элига моли омон солиб, нақд ва жинсдин тўрт лак шоҳруҳий олиб..), **зери дасти** – «қўли остида» (Самарқанд подшоҳи анинг зери дасти эди. б.195.), **Беш кун ўтар дунё** – «ўткинчи дунё» (Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстургон валинеъматзодасини кўр қилди. б.49.).

3. «Белги» семали фраземалар: **бўйи оғир** – «ҳомиладор» (Ул замонда Дилдор оғачанинг бўйи оғир эди. б.163), **калла хушк** – «қалтис ҳаракатли» (Маъжунийликда калла хушк бўлур эди, етим шиор эди, лаъби дағи бисёр эрди, ҳамиша нард ўйнар эди...б.37.), **сўзига ўз** – «сўзининг устидан чиқадиган» (Сайди Қаро агарчи сўзига ўз эди, қиличига сустроқ эди. б.82.), **тили қисик** – «тазийқ ўтказолмаслик» (Хейли тили қисик йўқ эди. б.86.), **жон тортқон** (от + сифатдош) – «ич ачир» (Кўрсамким, Қутлуқ Муҳаммад Барлос ва Бобойи Парғарийким, менинг жон тортқон навкарларим ўн-ўн беш, йигирма киши бўлғай, етиб келдилар.б.100), **сўзга мунги йўқ** – «гапга чечан» (Сўзга мунги йўқ эди. Оғаси Бойқаро Мирзонинг ўртанча ўғли Султон Вайс Мирзога чиқариб эди. б.130.) **риоят қобили** – «эътиборга арзирли» (Мунча риоят қобили эмас эди. б.135.) каби.

4. «Вақт» семали фраземалар: **бир сут пишими** – «бир сут пишгунча бўлган вақт» (*Яна Жаҳонгир мирзони бир сут пишими бурунроқ қавлаб чақирибтурлар. б.96*); **ражаб ойининг гурраси** – «ражаб ойининг боши (биринчи куни)да» (*Ул юрттин чаҳоршанба куни, ражаб ойининг гуррасида кўчуб, Алварнинг икки кўруҳисида келдук.б.230*), **офтоб ҳануз ўлтурмай** – «кун ботмасдан» (*Офтоб ҳануз ўлтурмайдур эдиким, дарёдин кечилди. б.246*); **ушбу сўзнинг устида** – «шу пайт» (*Ушбу сўзнинг устида эрдиким, боғнинг деворидин ташқари қалин отлиқнинг келур овози келди. б.100*); **завол вақти** – «кун ботиш пайти» (*Завол вақтигача бунда ичилди. б.179*), **туш қотила** – «туш пайти» (*Андин эрта кўчуб, Качакот сувини ўтуб, туш қотила Сандаки кўталани ошиб тушулди. б.165.*); **фарз вақтида** (*Фарз вақтида ганим устига етарлар. б.190.*), **туш қайта** (*Сешанба куни, ойининг ўн тўққузида туш қайта хожса Сеёрон сарига отланилди.б.72.*)

6. «Ўлим» семали фраземалар: **қиличқа борди** (*Қони тутулгон бадбахт сумжста экандур, булар бориб тутун қўюб етмиш-сексон ҳазорани олдилар, кўпраки қиличқа борди. б.127.), **оламдин нақл қилди** (*Фосиқ ва бебок эди, фисқнинг шоматидин обила маразига гирифтор бўлуб, илик-оёғидан қолиб, неча йил турлук-турлук азоб ва машаққатлар тортиб, ушбу балийя била-ўқ оламдин нақл қилди. б.135.), **охир аҳди** (*Султон Шиҳобиддин Ғурийдин сўнг Султон Ферузишоҳнинг охир аҳдигача аксар Ҳиндустон Деҳли салотинининг тахти забтида экандур. б.196*), **бошини қўлига олиб дунёдин чиқар** (*Ул бахти қайтқон эшиттиким, черик таъйин бўлубтур, бошини қўлига олиб, дунёдин чиқар. б.265.*), **тенгри ҳукмини буткармиш** (*Чандерийни муҳосара қилгонда хабар келдиким, Кобулда Тенгри ҳукмини буткармиш. б.131.*), **гарди фанога кетмоқ** (*Ва Ҳасанхон Меватийга милтиқ тегиб, гарди фанога кетти. б.264*). Булардан ташқари «ўлим» семали фраземаларнинг **тенгри раҳматига борди, жувонмарг бўлди, ажал етти, оламдин кечти, шунқор бўлди, шаҳид бўлди, тенгри раҳматига борди, оламдин кечди, ажал етди, ўққа, қиличқа, сувга борди, қиличқа борди, оламдин сафар қилди, қора олдурмай каби** шакллари ҳам учрайди.**

«Бобурнома»да «ўлмоқ» тушунчаси ўн тўққиз хил шаклдаги ибора билан ифодаланган. Асарнинг ўттизга яқин ўрнида «ўлмоқ» тангри номи билан боғлаб акс эттирилган⁸⁶. Ўлим семали фраземаларни нуткида ифодалашга қадимдан халқимизда жуда эҳтиёткорлик билан ёндашилган. Сабаби, ҳар бир инсонга нохуш хабар айтилганда ёки етказилганда эшитувчи инсон томонидан доим ҳам босиқлик билан қабул қилинавермаган. Шунинг учун ҳам халқимизда «ўлди» маъносини берувчи бир неча сўз ёки бирикмалар мавжуд бўлган. «Бобурнома» матнида «ўлим» семасини ифодаловчи 20дан ортиқ фраземанинг борлиги бизнинг ушбу фикримизга яққол далилдир.

6. «Жазо» семали фраземалар: **қатли ом қилмоқ** – «барчани ўлдирмоқ» (*Элни тамом қатлиом қилди. б.82.*), **қоратаёқ қилмоқ** – «урмоқ» (*Ахсининг бир пора лаванд ва авбошни барин қилиб, қоратаёқ қилиб, Ахсининг тош қўргонидагиларни зарби рост аркка тиқиб...*, б.68.), **калла минора қўпормоқ** – «калладан минора тиклаш», **бўйнига урдурмоқ** – «ўлдирмоқ» (*Шайбоқхон Самарқанднинг Чорсуйида бўйнига урдурди. б.105.*), **ясоққа етти** – жазо тури (*Баъзи султонлари ва саркашлариким, иликка тушиб эди, ясоққа етти. б.162.*) **ясоққа еткурди, бурнини тешди** – жазо тури (*Кишилар йибориб бесарлиқ қилгон элнинг баъзисини ясоққа еткуруб, баъзисини бурнини тешиб, ўрдадин эврурдилар. б.166.*)

7. «Муомала» семали фраземалар: **ёмон маош қилмоқ** – «ёмон муомала қилмоқ» (*Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал вилоят элига бисёр зулмлар ўтқариб, ёмон маош қилиб эдилар. б.68.*), **яхши маош қилмоқ** – «хушмуомала бўлмоқ» (*Бу жиҳаттин бу тоғ эли бирла яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди. б.166*), **зиддона маош қилмоқ** – «келишмаслик» (*Чун Устод Алиқули зиддона маош қилур эди, бу жиҳаттин Мустафони буронгорда Хумоюннинг олида таъйин қилилди*), **мусолаҳа орага солиб** – «сулҳ таклиф қилиш» (*Чун элчи йибориб, қадимдан туркка алоқадор*

⁸⁶Холманова З. «Бобурнома»даги эвфимизмларнинг функционал-семантик хусусиятлари // Ўзбек тили ва таълими, – Тошкент, 2007, №6. – Б. 61.

вилоятларни тилаб, мусолаҳа орага солилиб эди, тавжих қилгон ярмоқлар аксар иликка тушти. б.169).

8. Ҳарбий тушунчаларни ифодаловчи фраземалар: **тил тута йиборилди** – «айгоқчиликка юбормоқ» (*Хожа Калоннинг навқари Хайдарқулини тил тута йиборилди. б.191.*), **қочмоққа юз қўйди** – «чекинмоқ» (*Бу ҳолатни кўруб мўлжор тўғрисидаги қалин бангалий кемалари сув қуйи қочмоққа юз қўйдилар. б.258*), **илик қўшмоқ** – «қўшилмоқ» (*Султонларга киши чоптурдумким, ўтганларни яхши йигиб, ул ўтрудаги фаржга ёвуқ ета ёнидин юруб, ганимга илик қўшунг, б.258.*), **қўлга олмоқ** – «тутмоқ» (*Анинг хизонасини осонлиг била қўлга олдук. б.264*), **аҳдга турмай** – «хиёнат қилмоқ» (*Тусни секкиз ой қабаб, судҳ била олиб, аҳдга турмай, тамом эл атоғларини қириб, хотинларини асир қилдилар. б.214*), **ғалаба бош йиборди** – «исёнчиларнинг бошини олиб жўнатмоқ» (*Бориб, йироқдин илғоб, бу афгонларни яхши босиб, қалин кишисини қириб, ғалаба бошлар йиборди. б.217*), **банд қилди** – «асир олмоқ» (*Рустамхон деган бир мардак Миёни дуобдаги таркашбандларни йиғуштуруб, келиб Кўйилни олиб, Кичик Алини банд қилди. б.223*), **бош кўтариб** – «исён қилиб» (*Икки сувни орасига бош кўтариб, Кўйил қасабасини урушуб олиб эди. б.264*).

Кўринадики, «Бобурнома»да синоним ва уядош фраземалардан унумли фойдаланилган. Ибораларнинг бир гуруҳи гарчи синоним бўлса-да, улар ўртасида маълум услубий фарқлар мавжуд. Масалан, *шунқор бўлди* фраземаси шунчаки «ўлмоқ» маъносини ифодаласа, *жувонмарг бўлди* фраземаси «ёш вафот этди» маъносини билдириб, ёш кетганлик ҳолатига урғу берилади.

Хулоса қилиб айтганда, бир умумий маънони билдирувчи туркум фраземалар «Бобурнома»да ўринсиз такрорлар, услубий ғализликлар бўлмаслигининг олдини олишга хизмат қилади. Шу билан бир қаторда ифоданинг равонлиги, баённинг муסיқийлигини ҳам таъминлайди. Тилшунослик нуқтаи назаридан бундай синоним ва уядош фраземаларни,

айниқса, уларнинг тарихий шакллари ўрганиш янги-янги маълумотлар, аниқ хулосаларга асос бўлиши мумкин.

3.3. Таржима матнда сақланиб қолган фраземалар

Бугун дунёда глобаллашув жараёни кечаётган бир пайтда таржиманинг нафақат амалий, балки назарий аҳамияти ҳам янада ортиб бормоқда. Ҳар қандай таржиманинг асосий вазифаси асл тилда билдирилган коммуникатив мақсадни таржима тилида тўла ва аниқ ифода этишдан иборат. Таржимада «мукаммаллик» атамаси қўп тилга олинади. Лекин унинг аксарият мутахассислар томонидан эътироф этилган, таржиманинг барча турларига хос универсал таъриф ёки қолипи мавжуд эмас. У ёки бу асар (матн) таржимасига бир пайтнинг ўзида ёки турли даврларда бир нечта таржимон қайта қўл уриши мумкин. Ушбу жараёнда таржима асари сайқаллашиб, такомиллашиб боради. Ф.Салимова Паве де Куртейлнинг «Шарқ ва турк тиллари луғати»ни ҳамда «Бобурнома» таржимасини қиёсий ўрганар экан, асар таржимасининг адекватлигини таъминлаш омилларидан бири бу таржима луғатлари яратиш ишларига жиддий эътибор зарурлигини таъкидлайди⁸⁷.

Таржиманинг аниқ ва мукаммал бўлишида таржима тилининг грамматик қурилиши, унда мувофиқ тил бирликларининг мавжуд эканлиги ёки эмаслиги, тилнинг объектив борлиқни ифода эта олиш имкониятларининг миқёси бир хил эканлиги ёхуд бир хил эмаслиги каби омиллар қаторида таржимоннинг маҳорати ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шу маънода, таржимон нафақат аслият, таржима тилларининг грамматик қурилиши, лексик бойлигини, балки ўша тилларда гапирувчи халқлар тарихи, урф-одатлари, анъаналари, тил бирликларининг функционал жиҳатлари ҳақида ҳам мукаммал билимларга эга бўлишлари керак.

⁸⁷ Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадий таржимада қайта яратилиши. Филол. фан. бўйича докторлик (DSc) дисс. автореферати. –Тошкент, 2017. – Б.21.

«Бобурнома»нинг туркча таржимаси кўп жиҳатдан юқоридаги талабларга мос келадиган муваффақиятли чиққан. Ундаги фраземалар таржимасида мутаржим бир неча усуллардан самарали фойдаланган.

Маълумки, таржимашуносликда фразеологик бирликлар таржимасида, асосан, 3 тамойил ҳукм суради .

1. Асл нусхадаги фразеологизмга таржима тилидан тенг қийматли эквивалент қидириб топиш;

2. Фразеологизмни сўзма-сўз таржима қилиш;

3. Фразеологизмни тасвирий йўл билан таржима қилиш;

Сўзга нисбатан бирмунча мураккаб таркибли тил бирлиги бўлмиш фраземаларни таржимада тўғри талқин этиш масаласи муҳим аҳамият касб этади. Фраземалар таржима жараёнида масъулият билан ёндашиш, лингвистик, этнографик, тарихий билим талаб этадиган бирликлардир. Фразеологик бирликларни таржима қилиш ўта мураккаб амалий жараён бўлиб, бунга сабаб уларнинг лексик-семантик ва курилиш жиҳатларидан мураккаблигидир. Асл нусха ва таржима тиллари фразеологизмлари табиатини қиёсий ўрганган ҳолда, улар орасидаги мазмуний-услубий мувофиқлик ҳолатларни аниқлаш ва таржима жараёнида уларнинг бирини иккинчиси воситасида талқин этиш йўл ва имкониятларини белгилаш тўлақонли таржима яратиш учун замин ҳозирлайди.

Турли халқлар фразеологик бирликлари баъзан бир-бирларига ҳам шаклий, ҳам мазмуний-услубий жиҳатдан мос бўлади. Бундай тиллараро лисоний воситалар илмий адабиётда фразеологик эквивалентлар деб аталади. Фразеологик эквивалентларнинг аксарияти маъно ва вазифа жиҳатдан бир – бирига мос бўлади, чунки, бундай бирликлар негизида халқларнинг турмуш тарзи, урф-одатлари ва мантиқий мушоҳадаларидаги муштараклик, бир хил ҳаётий тажрибага асосланган тушунчалар ётади. Бу хил фразеологик бирликлар таржимада бир-бирларини бемалол алмаштира оладилар.

Фразеологик эквивалентлар икки хил бўлиши мумкин: моноэквивалентлар ва танланган фразеологик эквивалентлар .

Моноэквивалент – ягона мос келадиган фразеологик эквивалентдир. Улар 2 турга ажралади: тўлиқ ва қисман фразеологик эквивалент.

Тўлиқ фразеологик эквивалентлар маъноси, лексик таркиби, образлиги, услубий йўналганлиги ва грамматик тузилиши жиҳатидан тўлиқ мос келадиган иборалардир. Биз туркча матнда тўлиқ фразеологик эквивалент талабига мос келувчи фразема учратмадик.

Қисман фразеологик эквивалентлар маънодаги тўлиқсизликни англатмайди, фақатгина бир хил мазмун ва бир хил услубий йўналганликни бериш учун лексик, грамматик, лексико-грамматик томондан хилма-хилликка эга бўлади. Шунинг учун қисман фразеологик эквивалентлар тўлиқ фразеологик эквивалентларга тенг бўлади. Қисман фразеологик эквивалентлар маъноси, услубий йўналганлиги, образлиги билан яқин, бироқ лексик таркиби билан фарқланувчи эквивалентлар. Бундай фраземалар туркча матнда кўплаб учрайди. *Хабар топиб – haber almak, орага солиб – ortaya atıp* каби.

Танлаб қилинадиган фразеологик эквивалентлар. Кўпинча таржима қилинаётган тилдаги фразеологик бирликнинг турли эквивалентлари мавжуд бўлиб, таржимон контекст учун мосини танлаб олиши мумкин «Бобурнома»даги фраземаларнинг туркча таржимасига эътибор берсак, кўйидаги ҳолатлар кўзга ташланади:

1. Фразема унга яқин маъноли фразема орқали таржима қилинган, яъни қисман эквивалентликдан фойдаланилган.

Сайди Қаро, агарчи сўзига ўз эди, қиличига забунроқ эди. (б.82)

Seydi Kara Bey gerçi sözünün eri idi, fakat kılıcı bir az zayıf idi (s.93)

Ушбу мисолда сўзига ўз фраземаси туркчага *sözünün eri* (сўзининг эри, сўзининг эгаси) ибораси билан ифодаланган. *Sözünün eri* ибораси маъно жиҳатидан сўзига ўз фраземасига ўхшайди, аммо таркиби грамматик жиҳатдан ҳам, лексик жиҳатдан ҳам фарқ қилади.

Сўзига – sözünün (-га қўшимчаси -ün(-нинг) шаклида ўзгарган.)

Ўз – eri.

Бу ўринда ўз сўзи «эга» деган маънони ифодалашга хизмат қилган, сўзига ўз-ўз сўзига жавоб бероладиган, бир сўзли дегани. **Er** сўзи турк тилида эркак киши, мард жасур деган маъноларни ифодалайди, фразема рамзий маънода сўзига «мард» деганидир.

Sözünün eri фраземасига *Deyimler sözlüğü* (фраземалар луғати)да кўйидагича таъриф берилган: *Herhangi bir konuda vermiş olduğu sözü her ne pahasına olursa olsun yerine getiren (bir insan olmak) lafinın eri (olmak)* (ҳар қайси соҳада берган ваъдасини қийин бўлса ҳам бажарадиган одам. *Таржима бизники-М.Д.*) Бундан кўринадики, худди ўзбек тилидаги маънони ифодаловчи туркча фразема таржиманинг асл маъносини яхши очиб берган.

Bir tom uйga кириб, ўт ёқиб, бир замон кўзим уйқуга борди (б.99).

Duvarla çevrilmiş bir eve girip, ateş yakıp, bir müddet uykuuya daldım (s.125). Кўзум уйқуга борди ибораси таржимасида **кўз** компонентни ифода этилмаган, унга эквивалент сифатида *уйкууа daldım* фраземаси қўлланган. Бобур уйқу ҳолатини **кўзга** нисбатан тасвирлайди, таржимада эса *уйкууа dalmak* бутун танага нисбатан олинган. Шу билан биргаликда уч таркибли фразема (*кўзум уйқуга борди*) икки таркибли ибора (*уйкууа daldım*) билан ўгирилган. Ўзбек тилида уйқу сўзи *daldı – чўмди* тушунчаси билан биргаликда қўлланмайди, *хаёл, ўй* сўзлари билан биргаликда қўллана олади. Бу ҳам ўзбек ва турк тилларидаги фраземаларнинг фарқли жиҳатларидан биридир.

Дедимким, мундоқ душворлиқ била тирилгунча бош олиб йитсам яхши (б.89).

Ушбу мисолдаги *бош олиб йитсам* фраземаси турк тилига *başımı alıp gitmek* ибораси билан таржима қилинган, фақат *йитсам* сўзи ўрнига *gitmek* (*кетмоқ*) сўзи қўлланади.

Böyle müşkilat içinde yaşamaktan ise, başımı alıp gitmek daha iyi... (s.107).

Бир-бирларига маъно ва услубий вазифа жиҳатларида мос қатор фразеологик эквивалентлар лексик жиҳатдан, бир ёки икки компонентга фарқ қиладилар. Бу, асосан, турли халқлар вакилларининг ҳаёт воқеа-

ходисаларига ўзига хос тарзда ёндашишлари, ўз тасаввурлари доирасида фикр-мулоҳаза юритишлари билан боғлиқ бўлиб, кўпгина нарса ва ходисалар улар лафзида турлича мазмун ва рамзий маъно касб этади. Бундан ташқари, бир халқ ўзи ишлатган фразеологик бирлик таркибига муайян тушунчани ифода этадиган қатор маънодош сўзларнинг биридан фойдаланса, иккинчиси бошқасини истеъфода этиши мумкинки, натижада ўхшаш маъно ва услубий вазифа ифодаси учун хизмат қиладиган икки тил фразеологик эквивалентларининг биттадан компонентлари фарқ қилади. Масалан, *хабар топиб* – *haber alarak* фраземасида ўзбекча *топмоқ* феъли туркчада *almak* (олмоқ) феъли билан ифодаланади. Ўзбек тилида *хабар олмоқ* ва *хабар топмоқ* бирликларининг ҳар иккиси ҳам фразема сифатида мавжуд, аммо уларнинг маъноларида бироз фарқ бор. *Хабар топмоқ* бирикмасида хабарни қаердан билган ёки эшитганлиги семаси ноаниқ, *хабар олмоқ* ибораси эса ўзидан олдинги сўзнинг *кимдан?* сўроғига жавоб бўлишини талаб этади. Яъни *кимдандир хабар олмоқ*. Ўз навбатида *хабар олмоқ* фраземасида омонимлик хусусияти ҳам мавжуд, *Франциядан хабар олмоқ* (*нимадир ҳақида*) ва *дўстидан хабар олмоқ* (*ҳолидан*). «Бобурнома» матнидаги *хабар топмоқ* бирикмасининг туркча матнда *haber alarak* тарзида берилиши ҳам маънонинг бироз бузилишига сабаб бўлган, аммо туркчада айнан *хабар топмоқ* маъносини берувчи бошқа фразема мавжуд бўлмаганлиги учун, эҳтимол, таржимон шу ибора билан беришга қарор қилган.

Ўзбекча матндаги *орага тушиб* ибораси турк тилида мавжуд бўлган *araya girmesi* фраземаси билан берилади, яъни ўзбек *орага тушса*, турк *орага киради* ёки ўзбекча матндаги *ислоҳ ҳикоятини орага солиб* фраземаси туркча таржимада *sulh masalini ortaya atip* (*сулҳ ҳикоясини ўртага отиб*) тарзида ифодаланган. *Қулоқ солиб* фразеологик бирлигида ҳам шундай ҳолатни кузатишимиз мумкин, бу бирикма туркча матнда *kulak vertek* (*қулоқ бермоқ*) фраземаси билан ифодаланган.

Эътибор берилса, биз таҳлил қилаётган фраземаларнинг барчасида биринчи сўз таянч вазифани бажариб, фраземанинг маъноси шу сўзлар асосида реаллашади, бирикмалардаги иккинчи сўз эса барча мисолларда ўзаро фарқ қилмоқда ва улар иккала халқдаги ҳолатни ифодалашдаги ҳар хилликни кўрсатиб беради.

Самарқандга илик қўюб ҳеч иш очилмади (б.67), яъни Самарқандни олишига ҳаракат қилдик, ҳеч ишимиз юришмади (изоҳ бизники-М.Д.). Бу ерда *илик қўюб* бирикмаси «*ҳаракат қилиш*», «*уриниш*» маъноларида келмоқда.

...Semerkend'a el uzatmaktan da hiç bir netice çıkmadı (s.63). Самарқандга қўз узатишдан ҳеч бир натижа чиқмади (таржима бизники М.Д.). Ушбу фразема туркча таржимада жуда чиройли ва аниқ ифодаланган, айтиш мумкинки, бу ибора бугунги ўзбек тилида мавжуд бўлмаганлиги сабабли, ҳозирги ўзбек тилига қилинган табдилида бу бирликни қўшма сўз (*ҳаракат қилдик*) ёки битта содда сўз (*уриниш*⁸⁸) билан ифодалаймиз, аммо айни шу маънони берувчи фразема ҳозирги замон турк тилида мавжуд.

Неча йил қилгон беклиги ва салтанати тамом бурунидин чиқти (б.104).

Бурунидин чиқти фраземаси ҳозирги ўзбек тилида ҳам, қардош турк тилида ҳам фаол қўлланувчи иборалар сирасига киради. Аммо бирикмадаги феъллар ўзаро фарқланади. *Бурунидин чиқти – burnundan geldi.*

Каç senedir yaptığı beyliği ve saltanatı tamamen burnundan geldi (s.133).

Ўзбек ва турк тилларининг бир оилага мансублиги ҳамда бу тиллар соҳибларининг диний карашлари, турмуш шароитлари ўхшашлиги туфайли лафзларидаги кўпгина фразеологик бирликлар бир-бирларига ўхшаш бўлиб, уларнинг аксарияти бир хил манбалар асосида вужудга келгандирлар. Шунинг учун ҳам таржимон ўз тилига моддий жиҳатдан аниқ таржима қилиб, ғайритабиий бирикмалар ҳосил қилмаган, балки бу бирикманинг *burnundan geldi* фразеологизмининг эквиваленти эканлигини фаҳмлагани ҳолда, масалани ижобий ҳал қилган. Агар сўзма-сўз *burnundan cikti* шаклида

⁸⁸Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома». Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К.Муллаҳўжаевлар таъдил қилишган. – Тошкент, 2008. – Б.64.

таржима қилганида турк китобхони учун тушунарсиз бирикма ҳосил бўларди.

2. Фразема сўзма-сўз таржима қилинган:

Таржима ўз табиати билан ҳам оригинал ижод жараёнидан фарк қилади. Ёзувчи ҳаёт воқеаларидан олган мушоҳадаларини тилда бадиий ифодаласа, таржимон асл нусха матнини янги тил воситасида қайта гавдалантиради. Таржиманинг аслиятга шаклан ва мазмунан монанд тарзда яратилишининг бирдан бир шарти таржимоннинг ўз тилида аслий монанд лисоний воситалар танлаб ишлата олишидир. Бу масъулият унинг зиммасига, аввало, аслият маъно вазифасини бекаму кўст адо этиш, сўнгра хотирасида шаклланган фикрни ўз тили маданияти ва меъёри асосида тўла-тўқис ифода этиш вазифасини юклайди. Агар таржима қилинаётган тилда ўша фраземага маъно жиҳатдан яқин бирлик мавжуд бўлмаса, таржимон фраземани сўзма-сўз таржима қилиш йўлини танлайди. Масалан:

Бу жиҳаттин бу тоғ эли била яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди (б.166).

Bu sebeple bu dağ halkı ile iyi münasabatte bulunmak vacıp ve lazımdı (s.251).

Бу мисолда *яхши маош қилмоқ* фраземаси *iyi münasabatte bulunmak*-*яхши муносабатда бўлмоқ* тарзида таржима қилинган. Türk dili deyimler sözlüğüда бундай фразема берилмаган, шунга кўра таржимон фраземани сўзма-сўз таржима қилган дейишимиз мумкин. Худди мана шу ҳолатни кейинги мисолимизда ҳам кўришимиз мумкин:

Ҳар неча бандиким қолиб эди, Хожя Калоннинг шафоати била гуноҳларини бағишлаб, аҳл ва аёлларини аларга қайтиб рухсат берди (б.162).

Geri kalan bir kaç esirin, Hoca Kelan'ın şefaati ile, gunahlarını bağışlayarak kadın ve çocuklarını iade edip, gitmelerine müsaade ettik (s.245).

Бу ерда ҳам фраземанинг айнан сўзма-сўз таржима қилинганлиги кўриниб турибди.

гуноҳларини бағишлаб – gunahlarını bağışlayarak

-«кўз илмас»(писанд қилмаслик) ибораси *nazar-ı dikkate almazdı* (эътиборга олмасди) шаклида қўлланган.

Бу фиръавн ани кўз илмас эди (б.45).

Fakat bu fir'avun onu nazar-ı dikkate almazdı (s.21.).

Бу ибора таркибидаги кўз компоненти туркчада кўзга алоқадор бўлган ҳолат оти- *nazar-ı dikkate* изофали бирикмаси билан ифодаланган. *Писанд қилмаслик* тушунчаси ҳам мазмун жиҳатидан бироз юмшаган, у такаббурлигидан эмас, шунчаки эътибор бермаган деган тушунчага яқинлашган.

Шайх Боязидни тутмоқ керак, аркни иликламоқ керак (б.95).

Şeyh Bayezid'i yakalamak ve erki ele geçirmek lazım (s.118).

Бу мисолда *аркни иликламоқ* фраземаси *erki ele geçirmek* (*аркни қўлга киритмоқ*) шаклида таржима қилинган.Таржимада *иликламоқ* сўзи *қўлга киритмоқ* тарзида ифодаланган.

Аслида фразеологик бирликларни таржима тилида қайта яратиш жуда мураккаб бўлиб, таржима қилинаётган фразема аслият тили билан узвий боғлиқ ва шу тилнинг вакили – миллат тарихи, турмуш тарзи, урф-одати, маданияти, топонимикаси, ўзига хос миллий хусусиятларини ўзида намоён этади. Мана шу ҳолат мутаржимдан ўз ишига ўта масъулият билан ёндашишни, ҳар бир деталь устида бош қотиришини талаб қилади.

Таржимон асар давомида сўзма-сўз таржима усулидан кўп маротаба фойдаланган. Масалан, *гавғони босиб* – *kavgayı yatıştırarak*, *бош чиқаргани қўймас* – *başta çıkamaz*, *ўз жиловим ўз қўлимда* – *kendi dizginim kendi elimda*, *йўлнинг чап тушгани* – *yolun ters çıkmasında*, *сўзида маза йўқ* – *ne sözünde tat var*, *оёқ остиндадир* – *ayak altındadır*, *мулкгирлик дағдағаси* – *temleketini genişletmek*, *маҳкам совуқ* – *çok soğuk*, *кўнглида эгрилиги бор* – *gönlünde kötü bir niyet var*, *аскар сақламоқ* – *asker beslemek*, *даст топмагон* – *ele geçiremediği*, *танқислик тортти* – *sıkıntı çekti* каби фраземаларда сўзларни айнан таржима қилиш йўлидан боради. Бундай фразеологик бирликларда одатда, сўз ҳам, бирор морфологик восита ҳам ўзаро фарқ қилмайди. Баъзи

ҳолларда эса таржимон фраземани сўзма-сўз таржима қилади, аммо турк тили имкониятидан келиб чиққан ҳолда сўзларига бироз ўзгариш киритади. Масалан, *черик тортти* фраземаси «*бирор жойга аскарлари билан ҳужум қилди*» маъносини ифодалайди, бу бирикма туркчага *asker sevketti* (*аскар жўнатди*) тарзида таржима қилинган. Бундай фразема *türk dili deyimler sözlüğü* да топилмаганлигини эътиборга олсак, таржима натижасида «*ҳукмдор лашкари билан бориб ҳужум қилган*» эмас, «*лашкарини бошқа бир лашкарбоши билан юборган*» деган тушунча келиб чиқади. Бу гапни *Samarkand'a kaç kez asker çekti* тарзида таржима қилса, маъно аниқроқ ифодаланган бўлар эди.

...таржимада ноўрин қўлланилган реалиялар, мақоллар, метафоралар, фразеологик бирликлар китобхонларда когнитив диссонанс, яъни матндан қониқмаслик ҳолати⁸⁹ни келтириб чиқаради.

(*Умаршайх мирзо*) *неча навбат Самарқанд устига черик тортти, баъзи маҳал шикаст топти, баъзи маҳал бемурод ёнди (б.36)*. Яъни бир неча марта Самарқанд устига юриш қилди, баъзан талафот кўрди, баъзида мақсадига етолмай қайтди (*изоҳ бизники –М.Д.*).

Bir çok defa Semerkand üzerine asker sevketti. Bazan mağlup oldu; bazan gayesine erişemedi döndü (s.5). Яъни бир неча марта Самарқанд устига аскар жўнатди, баъзан мағлуб бўлди, баъзан мақсадига етолмай қайтди.

Таркибига бирор ўзгариш киритилган, сўзма-сўз таржима қилинган фраземаларга яна шуларни мисол қилиш мумкин: *тенгри раҳматиға борди – tenrı rahmetına kavuştu* (*тангри таҳмтиға қовушиди*), *тангри қошида – tenrı nezdinde* (*тангри назарида*), *бош кўтариб –ısuap edip* (*исён этиб*), *юзларига келтурмай – uuzlerine vırtadıđı* (*юзларига урмай, ёки юзларига отмай*).

Таржиманинг вазифаси – аслият ва таржима тиллари лексик, грамматик ва стилистик ҳодисалари ўртасидаги уйғун ҳамда тафовутли жиҳатларни

⁸⁹ Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадий таржимада қайта яратилиши. Филол. фан. бўйича док. (DSc) дисс. автореферати. –Тошкент, 2017. – Б.19.

пухта ўзлаштириб олган ҳолда, аслиятнинг шакл ва мазмун бирлигини она тили воситалари ёрдамида қайта яратишдан иборатдир. Бу тамойилга риоя қилмаслик таржимада аниқликнинг, ифода меъёрининг бузилишига олиб келади.

Таржимашуносликда сўзма-сўз таржима ҳақида доим ҳам ижобий фикр билдирилмайди. Унга ҳатто тағлама матн деган тавсиф ҳам берилади. «Муаллиф матнини ҳижжалаб ўгириш орқали унинг мазмуний-вазифавий уйғунлигини сохталаштирадиган, ҳиссий-таъсирчанлик хусусиятини, бадиий-образли асосини хиралаштирадиган, таржима тили меъёри ва маданиятини барбод этадиган, бинобарин, аслиятнинг тугал-адекват таржимаси сифатида қабул қилиб бўлмайдиган иккиламчи матнга сўзма-сўз таржима дейилади. ...Шунинг учун бундай амалиёт тури сохта таржима усули дейилади»⁹⁰. Аммо бизнинг юқоридаги тадқиқотимиздан маълум бўлдики, туркча матнда сўзма-сўз таржима баъзи камчиликларни ҳисобга олмаганда, ўзини оқлаган. Муҳими, таржимон Бобур шу фразема орқали нимани назарда тутганлигини турк китобхонига тўғри етказа олган.

Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома»да қўлланилган ибораларни турк тили билан қиёсий ҳамда структур тадқиқ этиш тарихий фраземаларнинг бугунги кундаги эволюциясини аниқлаш ва таржимадаги ўзига хосликларни аниқлашга ёрдам беради. Бу эса тил тарихи, тилшунослик назарияси, лексикология, лексикография ва фразеология соҳалари учун муҳим илмий-назарий маълумотлар бериши мумкин. Биз юқорида кўриб чиққан фразеологизмлар ва уларнинг таржималари воситасида халқларимизнинг урф-одатлари, турмуш тарзи, анъаналаридаги муштарак ва фарқли томонлар кўзга ташланади.

3.4. Муқобилига алмаштирилган фраземалар.

Фразеологизмлар таржима қилинар экан, таржима тилида аслиятдаги фразеологизмларнинг барчасига муқобил вариант топилмаслиги аниқ. Бинобарин, муқобили топилмаган фразеологизмни таржима қилишда ҳар бир

⁹⁰Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 2005. – Б.22.

ҳолатда таржимон алоҳида йўл тутиши керак бўлади. Аслиятда берилган реалиялар таржима тилида мавжуд реалиялар билан алмаштирилганда ҳам асарни ўқиган китобхонда когнитив диссонанс ҳолати пайдо бўлади⁹¹. Худди шундай ҳолат фраземалар таржимасида ҳам кузатилиши мумкин. Таржима жараёнида бир тилнинг материали ўрнини бошқа тил материали эгаллайди, бинобарин, тилга алоқадор барча бадиий воситаларни таржимоннинг ўзи, ўз она тилида, янгидан яратади. Таржима қилишдан мақсад асл нусхани (ахборот) эгаллаш, сақлаш ва етказишдир, лекин ўз прототипига эга бўлмаган янги асар яратишдан иборат эмас; таржиманинг мақсади қайта яратишдир.

Аслида таржима жараёни 3 босқични ўз ичига олади:

1) Асл нусхани идрок этиш, яъни матнни сўзма-сўз, яъни филологик тарзда идрок қилиш. Бу босқичда бир қанча таржима курсурлари рўй бериши мумкин: бошқа тилдаги бир сўзни худди шундай жаранглайдиган бўлак сўз билан қориштириш; яқин тилларда сохта эквивалентлар домига тушиб қолиш; контекстни нотўғри ўзлаштириш, айрим хос сўзларнинг маъносига тушуниб етмаслик, муаллифнинг муддаосини англамаслик.

2) Асл нусха интерпретацияси, яъни услубий омилларга эътибор қилиш. Текстни тўғри ўқиган китобхон лисоний ифоданинг услубий омилларини ҳам англайди, яъни кайфият, пичинг ёки фожиавий маъно, оҳангдорлик ёхуд воқеани қуруқ баён қилишга мойиллик ва ҳоказо. Росмана китобхон барча бу сифатларни англаб етиши шарт эмас, таржимон эса автор қандай қилиб тегишли натижага эришаётганини аниқлаши, тадқиқ этиши лозим. Таржима оддий ўқишга нисбатан китобга анча юқори талаб билан онгли муносабатда бўлишни талаб қилади.

⁹¹ Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадиий таржимада қайта яратилиши. Филол. фан. бўйича док. (DSc) дисс. автореферати. –Тошкент, 2017. – Б.21.

3) Асл нухани қайта ифодалаш, бунда айрим тил воситаларининг услубий ва маъно-мазмунини англашдан таржимон асарнинг бадиий яхлитлигини, бадиий воқелик ҳодисаси, характерлар, уларнинг муносабати, муаллифнинг ғоявий ниятини англашга ўтади. Текстни англашнинг бу йўли анча мураккаб ва оғир – муаллиф яратган бадиий воқеликни тўлалигича қамраб олиш, идрок этиш учун таржимонда юксак тасаввур қобилияти бўлиши зарур.

«Бобурнома» туркча таржимасида фраземаларнинг аксарият қисми бошқа воситалар ёрдамида ифодаланган. Бунинг бир неча сабаби бўлиши мумкин. Улардан бири шу фраземани ифодаловчи муқобил бирлик замонавий турк тилида топилмаган бўлиши мумкин ёки бошқа воситалар ёрдамида таржима қилинганда маъно янада тушунарлироқ бўлган бўлиши мумкин. Амалиётда бундай ҳодисалар кўплаб учрайди. Таржимашунос Ғ.Саломов таржима жараёни ҳақида шундай деган эди: Дуруст таржимада асл нуханинг формал мантиқий-грамматик кўрсаткичлари, сўз бирикмаларининг категориал белгилари, тур, тус, майл, жинс кўрсаткичлари эмас, балки улар воситасида ифодаланган фикр, маъно етакчилик қилади. Зеро бунда муайян сўз туркумлари ёки гап бўлаклари тамомила бўлак грамматик унсурлар, категориялар билан ифодаланиши ҳам мумкин⁹². Шу фикрдан келиб чиққан ҳолда таржимада фраземаларнинг бошқа воситалар билан алмаштириб ифодалаш, агар у маънога путур етказмаса, салбий ҳолат эмас деб баҳолаймиз.

«Бобурнома» туркча таржимасида бошқа воситалар билан ифодаланган фраземалар таржимаси қуйидаги тамойиллар асосида амалга оширилган:

1. Фраземанинг маъноси сўз бирикмаси билан ифодаланган.
2. Фразема қўшма сўз билан ифодаланган.
3. Фразема содда сўз билан ифодаланган.

⁹²Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983. – Б.123.

1. Фраземанинг маъноси сўз бирикмаси билан ифодаланганда ундаги мажозийлик йўқолиб, бирикмадан англашилаётган маъно тўғридан-тўғри ифодаланади.

– кўз *etar* фраземаси *gözle görünür* тарзида таржима қилинади.

Кун туш бор эдиким, кўз etar ерда бир отнинг устида бир нима йилтираб кўринади(б.99).

Öğle vaktı gelmişti; gözle görünür bir yerde bir at üzerinde bir şey parlıyordu. (s.124.)

Бу ерда кўз *etar* ерда фраземаси *gözle görünür* (кўз билан кўрадиган) сўз бирикмаси билан таржима қилинган. Фраземада кўз компоненти сақланган, фақат грамматик категорияларгина алмашган, холос.

Иликка тушкан навкарларнинг тамом бўйнига урдурди. (б.57.)

Eser düşen adamlarının hepsinin başlarını kestirdi(s.43.) .

Бу ерда *иликка тушкан* ибораси *eser düşen(асир тушган)* тарзида таржима қилинган. *Иликка тушкан* фраземаси шу маънони берувчи *асир тушиши* бирикмаси билан алмаштирилган ва бу асарнинг тушунарлилигини таъминлаган. Айтиб ўтиш лозимки, *асир тушиши* бирикмаси ўзбекча тарихий манбаларда ҳам кўп учрайди.

«Бобурнома»нинг дастлабки саҳифаларида Бобур мирзо Хўжанд шаҳрига таъриф бераётиб табиатига тўхталади, ҳавосининг рутубатлилигини ва безгак касаллиги кўп учраши ҳақида ёзади. Ана шу ўринда қуйидагии жумлани келтирилади:

Андоқ ривоят қилурларким, чупчуқ безгак бўлгондур (б.36).

Ушбу матндаги *чупчуқ безгак* фраземаси маъносини англаш ва таржимада ифодалаш ҳақида бир неча тадқиқот ишларида сўз боради. Асарнинг ҳозирги ўзбек тилига қилинган табдилида бу жумла *Шундай ривоят қиладиларки, ҳатто чумчуқ ҳам безгакка чалинган экан*⁹³, – дея талқин қилинади. З.Тешабоева ўз ишида бу фраземанинг тушунилиши ва

⁹³Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома». Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К.Муллаҳўжаевлар таъдил қилган. – Тошкент, 2008. – Б.36

таржима қилиниши ҳақида ёзади: «Лейден-Эрскин об-ҳавога ва фаслга эътибор қаратади (*Хавоси гайриоддий ва кузда безгак кўп тарқалади*), С.Беверез эса *чумчуқ худди одамдек иситмалаб қолган*, дея таржимани жонлантиради. В.Текстон *ўша рутубатли ҳаво ҳатто чумчуқларга ҳам таъсир қилади*, дея ўз вариантыни акс эттиради»⁹⁴.

Кўришиб турибдики, *безгак сўзининг чумчуқ* билан бирикуви ҳар хил талқинларга сабаб бўлган. Одатда ҳайвон ва паррандаларга оид касалликлар тўғрисида маълумотга эга эмасмиз, фақат кейинги йиллардагина *парранда гриппи* номли қушларга хос касаллик номи ҳақида гапирилмоқда, инсонларга хос касалликларнинг ҳайвонларда кузатилиши ҳақида фикр юритиш, айниқса, Бобур даври учун ажабланарли ҳол. Шундан келиб чиқиб таржимонлар ўзларича жумлани ёритишга ҳаракат қилганлар.

Чумчуқ безгак фраземаси турк тилига *serçe bila sitma tutarmış* тарзида таржима қилинган.

Rivayete göre, serçe bila sitma tutarmış(s.3). – *Ривоятга кўра, чумчуқ ҳам безгак бўлар эмиш.*

Таржимадаги *serçe* сўзи «чумчуқ» маъносини, *sitma* «безгак касаллиги» маъносини англатади, демакки, туркча таржимада Бобур айтмоқчи бўлган фикр тўғри талқин қилинган.

Бобурнинг Шайбонийхон билан уруши саҳналари ёритилган 906-йил воқеаларида шундай жумла бор:

Тонгласига Хожя Абулмакорим ва Қосимбек ва жамиъ беклар ва ичкилар ва сўз тегар йигитларни чарлаб машварат қилиб, сўзни қўргонни беркитмакка ўлук-тирикни қўргон ичида кўрмакка қўйдук (б.84).

Ушбу гапда *сўз тегар* фраземаси беклардан қуйи лавозимда, аммо муҳим вазифаларни бажарувчи шахс (*изоҳ бизники-М.Д.*)⁹⁵ маъносини

⁹⁴Тешабоева З. «Бобурнома»даги фразеологик бирликларнинг инглиз таржималари қиёсий таҳлили. – Тошкент, 2018. – Б.107.

⁹⁵*Сўз тегар* фраземаси ҳақида Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати(1984)да ҳам, ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати(1978)да ҳам, Бобурнома табдили(2008)да ҳам ҳеч бир изоҳ учратмадик, шунинг учун ўзимиз изоҳлашга ҳаракат қилдик.

ифодалайди, яъни *Эрталаб Хожса Абулмакорим, Қосимбек, ҳамма беклар ва муҳим вазифа бажарувчи йигитларни чақириб машварат қилиб...*

«Бобурнома»нинг туркча таржимасида сўз *тегар* фраземаси *müşavere*те *iştirak edebilecek* – мажлисда қатнаша оладиган тарзида таржима қилинган.

Ertesi sabah Hoja Ebülmekekarim'i, Kasım Bey'i, bütünbeyler ve içkileri va müşavereye iştirak edebilecek yigitleri davet edip, müşavereettik ve kurganı tahkim ederek, hayat ve ölümü kurgan içinde görmeğe karar verdik (s.95), - эртаси эрталаб Хожса Абулмакорим, Қосимбек, барча беклар ва ичкилар ва мажлисда қатнаша олувчи йигитларни чақириб машварат ўтказдик, қўрғонни беркитиб, ҳаёт ва ўлимни қўрғон ичида қўрмоққа қарор қилдик (таржима бизники – М.Д.).

Бизнингча, сўз *тегар* фраземасининг туркча таржимаси – *müşavere*те *iştirak edebilecek* бирикмаси ҳам асл маънога яқин, фикрни тўғри ифодалаган. Муҳим вазифаларни бажарадиган йигит мажлисларда доимо қатнашиш ҳуқуқига эга бўлиши мантиққа зид эмас.

Бобур Хусайн Бойқарога таъриф берганда унинг қизи Султонбегим ҳақида ҳам бироз маълумот бериб ўтади. Султонбегимнинг гапга чечанлигини сўзга *мунги йўқ* фраземаси билан ифодалайди. Бу фразама туркча таржимада *Serbest konuşurdu-эркин сўзлашарди* шаклида ўгирилади. *Хейли сўз билур эди. Сўзга мунги йўқ эди (б.130).*

Cok söz bilir ve serbest konuşurdu(s.182). – Кўп сўз билар ва эркин гаплашарди.

Serbest konuşurdu сўз бирикмаси *ганга чечан эди* фраземасининг маъносини тўлиқ ифодалай олмайди, *эркин гаплашиши* бу гапга чечанлик эмас.

«Бобурнома» реал тасвирларга асосланган, унда бадий баландпарвозлик, жимжимадор ташбеҳлар деярли ишлатилмайди. Аммо муаллиф табиий ҳолатларга нисбатан жуда чиройли ўхшатишлар қиладики, бу унинг табиатидаги образли фикрлашнинг намунаси дейиш мумкин.

Асарда *офтоб ўлтурур* фраземаси кун тушдан оған пайтни ифодалайди, яъни қуёш тик ҳолатдан «ўтирган» пайтини англатади.

Мундоқ мутаҳаййирлиқ ва саргардонлиқда бу хабар келган била ҳеч андиша ва таваққуф қилмай, ўшал замон-ўққим, офтоб ўлтутур чоғ эди, Марғинонга илғор тариқа била мутаважжих бўлдим (б.67).

Böyle şaşkın bir halde bulunduğum bir sırada, bu haberin gelmesi üzerine, hiç andişe ve tevakkuf etmeden, gün batarken, çabuk yürüseyle, derhal Merginan'a doğruhareket ettim (s.63).

Бу гўзал ибора турк тилига *gün batarken* – кун ботар пайт тарзида ифодаланади, бизнингча, бу ерда образлилик йўқолиб, ўрнига оддий хабар мазмунини берган.

Булардан ташқари, *оламдин нақл қилди–dünyayı terk etti, ёқа ерда улгайган – taşrada büyüdüğü, ташвиш берди – müşkilat çektirdi, бисёр тараққий устуда – fevkalade iyi gidiyordu, элга санг кўнурмоқ – başkalarına taş atmak, илиги ёмон эмас – fena değildi, ёмон маош қилмоқ – fena tuamele etmiş, отга бўғуз бер – yem verdikfen, қабал тортми – muhasere altında kaldı, яхиш кўрди – iyi kabul etti, урушга тортми – harbe sürükledi, шойиуста хизмат – yararlıklar gösterdiği, маскин берилгай – nihayet verilmesi* каби фраземалар маъноси ҳам сўз бирикмаси орқали ифодаланган.

2.Фразема маъноси қўшма сўз билан ифодаланган.

Фраземалардан бир туркуми таржимада қўшма сўзлар билан ифодаланади. *Орага солди – teklif etti, сўзни мунга қўюб – karar verip, илик қўшмоқ–hücum etmeği, оламдин борди – vefat etti, таъзият тутқон – matem tuttu* кабилар шулар жумласидандир.

Асарнинг барча лексик-грамматик шаклий аломатларини оқизмай-томизмай кўчиришни талаб қилиш, шубҳасиз, формализмга олиб келади ва бу реалистик таржима принципига, унинг руҳига бус-бутун ёт. Лекин ана шу шакл хусусиятлари замирида ўз ифодасини топган услуб нафосати,

манзаранинг яхлитлиги ва баён қилинаётган фикрнинг салмоғини бериш таржиманинг асосий вазифаларидан биридир⁹⁶.

3. Фразема йўқолиб, унинг маъноси содда сўз билан ифодаланган.

Фразема бир сўз билан ифодаланганда, унинг шакли бутунлай ўзгариб, фақат англатувчи маъносигина қолади. Бундай ҳолатда бадий асардаги образлиқ, жозибаторлик бирмунча хиралашади, ўрнини маънодаги соддалашиш эгаллайди.

Ўйга кўз солинг, ўйни итурманг, то йўлнинг қай сари чиқари маълум бўлмай (б.87).

Öküze bakin, ne der; yolın nereye çıkacağı malum oluncaya kadar yürü (s.101.).

Бу ўринда «кўз солинг» ибораси «bakin» (боқинг, қаранг) сўзи билан ифодаланган. Бу билан матндан ифодаланаётган маъно соддалашган.

Таржимоннинг ижодий индивидуал хислатлари, хусусиятлари у таржима қилаётган асар матнига ҳам ўтади. У таржима қилаётган матн шу хусусиятларнинг тўла ва ҳар томонлама таъсирида бўлади. Таржима матнининг ширадорлиги, жозибаси, худди оригинал каби ўқилиши мана шу ижодий индивидуалликдан бўлади⁹⁷. Таржимоннинг ижодий ёндашуви асардаги бирор бадий воситани ўзгартиришга тўғри келса, у шу вазиятдан моҳирона чиқиб кетиш йўлини топа олиши лозим. Қуйидаги мисолларда ана шундай ижодий топқирликни кўришимиз мумкин.

Ушбу кун баъзи ички беклар Хиёбон бошида Бойсунқур мирзонинг кишиси била илик олишдилар. (б.56.)

O gün bazı içki beyler hiyaban başında Baysungur Mirza'nın adamları ile çarpiştılar. (s.41.) – Ўша кун баъзи ички беклар хиёбон бошида Бойсунқур Мирзонинг одамлари билан тўқнашдилар.

Жумладаги *илик олишдилар* фраземаси *çarpiştılar (тўқнашдилар)* сўзи билан ифодаланган. *Илик олишдилар* фраземаси бугунги ўзбек тилида ҳам,

⁹⁶Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983. – Б.146.

⁹⁷Ғафуров И. Таржимонлик мутахассислигига кириш. – Тошкент, 2008. – Б.23.

турк тилида ҳам қўлланилмайди. Шунинг учун таржимон уни шу маънони ифодаловчи сўз билан англатишга ҳаракат қилган. Бу билан матндан ифодаланаётган маъно соддалашган. Бу тарихий фразема ҳозирги ўзбек тилида ҳам «*тўқнашдилар*» тарзида қўлланади, буни «Бобурнома»нинг табдилида ҳам кўришимиз мумкин⁹⁸. Шу жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда таржимон тўғри йўл тутган дейишимиз мумкин.

«Бобурнома»да Боқи Чағониёний ҳақида гапиратуриб, *жонга еттук* фраземасини қўллайдик, бу фразема «*жонимиздан тўйгазди*», «*жонга тегди*», «*безор бўлдик*» каби маъноларни ифодалайди.

Нози ва рухсати ҳаддан ошти, биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонга еттук, рухсат бердук (б.125).

Туркча матнда бу фразема *bıktık* – *безор бўлдик* тарзида таржима қилинади.

Nihayet nazi ve müsaade istemesi hadden aştı; biz de onun ahlak ve hareketlerinden bıktık ve nihayet müsaade verdik(s.173).

Шу гапда яна *ҳаддан ошди* фраземаси мавжудки, у ҳақида ҳам тўхталишни жоиз топдик. Бу фраземанинг тарихий келиб чиқиши ҳақида шундай маълумот бор. Одатда кексаларимиз ўз ёшларини пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ёшига нисбатан айтишган, ҳатто *пайғамбар тўйи* деган маросим ҳам шаклланган, пайғамбар ёши, яъни 63 ёшдан ошган кексалар ўзларининг пайғамбардан узоқроқ яшаганликлари учун хижолат чеккандек «энди биз ҳаддан ошдик», – дер эканлар. Кейинчалик бу фраземанинг маъноси кенгайиб, «меъёрдан, тарбия чегарасидан ошиш» тушунчасини ифодалай бошлаган.

Бобур Андижон ҳақида гапираркан, у ернинг табиати, мевалари, тили, ва одамлари ҳақида маълумот беради. Шу ўринда «*Элининг орасида ҳусн хейли бордур*», – дейди. Бу гаптаги *ҳусн хейли* фраземаси табдилда

⁹⁸Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К.Муллаҳўжаевалар табдил қилишган. – Тошкент, 2008. – Б.52.

санъаткорлар⁹⁹ деб изоҳланган. Айни шу ибора туркча матнда *güzeller* – *гўзаллар* тарзида таржима қилинади, бу эса матн мазмунини англамаслик натижасидир.

Ahalisi arasında güzeller çok bulunur (s.2). – *Аҳолиси орасида гўзаллар кўп бўлади.*

Бу ерда *хусн хейли* –санъаткорлар фраземасини *insanlar arasında sanatçılar var* тарзида таржима қилиш ҳам мумкин эди.

Матнни англомай, фикрни нотўғри ифодалаш ҳолати одатда қариндош бўлмаган тиллар орасида рўй беради. Бунга асл матн тилини, урф-одатлари ва реалияларини етарлича билмаслик сабаб бўлади. Аммо «Бобурнома»нинг туркча таржимаси ҳақида бундай дея олмаймиз. Тили, дини, дунёқараши ва урф-одатлари бир халқ вакиллари бўлгани учун матн мазмуни ва ундаги нозик маъно ва қочиримларни англаш унчалик мушкул бўлмайди. Зеро, таржимон буни уддалай олган. *Хусн хайли* – *güzeller* тарзидаги таржима таржимоннинг эътиборсизлиги натижаси бўлиши мумкин.

Сўз бирикмаларини бир сўз билан ифодалаш ҳолатларини қуйидаги мисолларда кўриш мумкин: сўз *чиқди* – *bahsedildi*, *тунпроққа топишурдук* – *götdük*, *беркка тортти* – *çekildi*, *таъбим ёмон эди* – *hoşlanmıyordum*, *совуқ олди* – *dondu*, *тун қотиб* – *yürüyerek*, *даст берди* – *oldu*, *қуш солиб* – *kuşle*, *мунофиқ шева* – *muşafık*, *ўзини тортти* – *gitti*, *хотирға етти* – *zikredildiği*, *черик тортиб* – *askerle*, *писанд тутмас* – *beğenmezdi*, *жувонмарг бўлдилар* – *öldüler*, *шунқор бўлди* – *öldü* каби фраземалар таржимасида ўйлаймизки, таржимон ўз мақсадига етган.

Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома»нинг туркча матнида фраземаларни бошқа воситалар ёрдамида ўгириш таржимон томонидан муваффақиятли амалга оширилган. Зеро, бирикмаларни муқаррар равишда асар таржима қилинаётган тилдаги бошқа узоқ муқобил вариантлар билан

⁹⁹Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Ҳозирги ўзбек тилига В.Раҳмонов ва К.Муллаҳўжаевлар таъдил қилишган. – Тошкент, 2008. – Б.29.

алмаштиришга ортиқча ружу қилиш ҳам услубни сийқалаштиришга, таржима тилининг лексик-фразеологик ва образли-услубий жиҳатдан камбағаллашишига олиб келади¹⁰⁰. Таржима жараёнида давр руҳи, тили ва муҳитини эътиборга олиш асарнинг муваффақиятли чиқишини таъминлайди. Аммо шундай тарихий сўз ва иборалар бўладики, уларни шундайлигича таржимада бериш асар тушунарлилигига путур етказди, шунинг учун уларни бугунги тилга ўзга воситалар билан бўлса-да, ифодалаш кўпроқ фойда беради. Юқорида таъкидланганидек, бунда муаллифдан индивидуал топқирлик талаб этилади. Туркча матда ана шундай топқирликка кўп маротаба гувоҳ бўлдик, аммо маънони тўлиқ ифодалай олмайдиган бирликлар билан берилган ҳоллар ҳам учради.

Учинчи бобга хулоса

«Бобурнома»да хилма-хил фраземалар турли маъноларни ташиш учун қўлланилади. Улардан баъзиларигина замонавий лексикамиз таркибида сақланиб қолган, аксарият қисми бугунги авлод учун тушунарсиз. Фраземаларни структурал жиҳатдан таҳлил қилганда, ядро вазифасини бажараётган сўзнинг бирикма таркибида қанчалик турли маъноларни юзага келтириш имконияти борлиги ўрганилди, баъзи сўзларнинг етти-саккиз хил маъно қирраларини намоён қила олиши (*кўнгил, бош, оёқ*) кўрсатиб ўтилди. Фраземаларни семантик таҳлилида асарда энг кўп учрайдиган саккизта маъновий гуруҳ таҳлилга тортилди. Юқоридаги мисоллардан *шунқор бўлди, ажал етти, тенгри раҳматиға олди, оламдин кечти* каби фраземалар шунчаки «ўлди» сўзига синоним сифатида қўлланган. *Қиличқа борди, бошини қўлиға олиб дунёдин чиқар, ўтқа, сувға, қиличқа борди* бирликлари ўлимнинг пайти ва ҳолатини ҳам ифодалашга хизмат қилади, *шаҳид бўлди* бирикмаси мусулмон кишининг дин ҳимояси йўлида қурбон бўлиши маъносини англатса, *жувонмарг бўлди* фраземаси «ёш кетди» деган тушунчани ҳам ўзида акс эттиради.

¹⁰⁰Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983. – Б.117.

Туш қайта, туш қотила, завол вақти, офтоб ҳануз ўлтурмай каби фраземалардан куннинг қайси қисмида иш-ҳаракат бажарилаётганлигини очиклашда фойдаланилади. *Икки намоз ўртаси, фарз вақтида* каби бирликларда намозга боғлаган ҳолда вақтни ифодалаш кўзга ташланади. *Сафар ойининг гурраси, ражаб ойининг гурраси* каби фраземалар ойга нисбатан вақтни ифодалашга хизмат қилади.

«Бобурнома» асари, энг аввало, Бобурнинг ҳарбий фаолияти ва юришлари ҳақида маълумот берувчи асар. Шунинг учун ҳам ўша давр ҳарбий терминлари ва қўлланган жазо турлари унда акс этиши табиий. Асарда келаётган ҳарбий терминларнинг аксарияти кўчма маънога асосланган ва улар ўша давр лексикасини ўзида намоён қилади (*қатли ом қилмоқ, қоратаёқ қилмоқ, ясоққа еткурмоқ, бурнини тештурмак, бўйнига урдурмак* каби). *Кўлга киритмоқ, даст берди, илик қўшмоқ, моли омон солиб, қочмоққа юз қўйдилар, черик тортқон, огиз сўзлари* каби фраземалар бугунги тилимизда ишлатилмайди, аксарияти сўз ҳолида қўлланилади.

Юқорида келтирилган фраземаларнинг аксарияти бугунги кунда қўлланилмайди, аммо улардаги мажозийлик ва нозик ифода тилимизнинг нақадар бойлигига далил бўла олади. «Бобурнома» туркча матнида таржима жараёнида сақланиб қолган фраземалар камчиликни ташкил этади (тахминан 20%).

Таржима матнда сақланиб қолган фраземаларнинг бир қисми ҳозирги замон турк тилида мавжуд бўлган эквиваленти билан ўгирилган. Қолган қисмининг эса сўзма-сўз таржима қилиш орқали маъноси тушунтирилган.

«Бобурнома» матнидаги фраземаларнинг кўпчилик қисми ҳозирги ўзбек тилида мавжуд эмас, баъзи ҳолларда замонавий ўзбек тилида учрамайдиган тарихий фразема бугунги турк тилида истеъмолда эканлиги ҳолати ҳам аниқланди. Сўзма-сўз таржима қилинган фраземаларнинг баъзиларида таржимада сўзлар нотўғри танланганлиги учун маъно ўзгаришига учраган. Аксарият ҳолларда таржимон сўзма-сўз таржимада Бобур айтмоқчи бўлган тушунчани тўлиқ ифодалаб бера олган. Буни туркча

таржиманинг ютуғи сифатида баҳолаш мумкин. Таржима матнда ўзгартириб берилган фраземаларнинг аксарияти матн мазмунини тўғри ифодалаган. Уларда бадийлик ва образлилик ўрнини соддалик ва аниқлик эгаллаган. Фраземаларнинг ўзгартириб берилиши натижасида матн мазмунида ўзгариб кетиши ҳолати ҳам учрайди.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. «Бобурнома» таржималари орасида шунчаки ўзга тилга таржима қилинганлиги билангина аҳамиятли бўлган нашрлар бор, шу билан бирга аслиятга анча яқинлашган, тўлиқ ва эътироф этишга арзирли таржималар ҳам мавжуд. Инглизча ва туркча таржималарни ана шундай матнлар сирасига киритиш мумкин.

«Бобурнома»нинг озарбайжонча таржимаси изоҳларга бой, уларнинг асосий қисми сатр остида берилган, диққатга сазовор жойи шундаки, изоҳларда туркча, русча ва ўзбекча нашрлар ўртасидаги фарқлар очиқ берилган. Озарбайжонча матнда паремияларнинг асли сақланиб, унинг мазмуни ҳаволада келтирилган.

Қозоқча таржимада воқеалар жуда кичик-кичик мавзуларга бўлиниб берилган. «Бобурнома»даги афоризмлар қозоқчага таржима қилинган. Мақолларни ўгиришда ҳозирги қозоқчада мавжуд бўлган эквивалентини қўллаш усулидан фойдаланилган.

2. Туркча нашрда киши исмлари, жўғрофий номлар кўрсаткичларида чалкашликлар бор, Бобур Мирзонинг фармонлари ҳам тўлалигича келтирилмаган. Матнда кўплаб узилишлар бор. Жумладан, бошқа кўплаб таржималарда бўлгани каби, «Бобурнома»нинг туркча матнида ҳам 914 (1509) йил воқеалари тамомланмай қолган. Шундан кейинги 10-11 йиллик воқеалар ҳам йўқ. «Бобурнома» таржимони Р. Р. Арат таржима жараёнида асардаги ҳар бир паремиянинг дастлаб эски ўзбек ёзувидаги шаклини келтиради, мазмунини эса қавс ичида туркча алифбода беради.

3. «Бобурнома»да мақол ва маталлардан шахс ва вазиятларни янада ёрқинроқ тасвирлашда унумли фойдаланилган. «Бобурнома»даги мақол, матал ва афоризмларни семантик таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, аксарият воқеаларни тасвирлаётганда Бобур мирзо бирор паремия билан фикрини яқунлайди. «Бобурнома»даги паремияларнинг ҳам аксарияти тарихий мақол ва маталлар бўлиб, уларнинг бир қисми бугунги кунда истеъмолдан чиқиб

кетган, маълум қисми маълум структур-семантик ўзгаришлар билан қўлланади.

4. Мақол-маталларнинг бир қисми форс тилида. Бунга сабаб, форс тилининг давлат ва ижод тили сифатидаги мавқеи ҳали ҳам амалдалиги ва Бобурнинг кўпроқ ҳаёти форсий қавмлар орасида кечганлиги билан изоҳлаш мумкин. Туркий тилда берилган мақол-маталлар ҳозирги ўзбек тилида ўзгаришсиз қўлланилади, фақат «Қўрғон бекитмакликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак» маталининг сўзлари тушунарли бўлса-да, маъноси, «Қопудағини қопмаса, қаригунча қайғурур» мақолидаги сўзлар эскирган. Афоризмлар «Бобурнома»да фикрни хулосалаш учун энг кўп ишлатилган паремиялардир, чунки улар муаллифнинг ҳаётидаги яхши-ёмон воқеалардан чиқарган сабоқларидир. Бобур афоризмларида ўз ҳаётидаги хусусий вазият халқ, омма, ҳаёт нуқтаи назардан умумлашади.

5. Паремияларни турк тилига таржима қилишда уч тамойилга асосланилган: сўзма-сўз таржима қилиш, грамматик воситани ўзгартириш орқали таржима қилиш, таркибини ўзгартирган ҳолда таржима қилиш. Мақол ва маталлар таржимасида таржимон кўпроқ сўзма-сўз таржима қилиш усулидан фойдаланади. Турк тилида мавжуд бирор мақол билан таржима қилинган ҳолат кўзга ташланмади. Шеърый тарзда берилган мақол ва маталлар туркча таржимада насрий тарзда ифодаланади, афоризмларнинг насрий баёнини бериш билан чекланилади. Туркча матнда маъноси етарлича очилмаган мақол, матал ва афоризмлар мавжуд.

6. «Бобурнома» туркча матнида таржима жараёнида сақланиб қолган фраземалар кам миқдорни ташкил этади. Таржима матнда сақланиб қолган фраземаларнинг бир қисми ҳозирги замон турк тилида мавжуд бўлган эквиваленти билан ўгирилган. Қолган қисмининг эса сўзма-сўз таржима қилиш орқали маъноси тушунтирилган.

7. «Бобурнома» матнидаги фраземаларнинг кўпчилик қисми ҳозирги ўзбек тилида мавжуд эмас, баъзи ҳолларда ҳозирги ўзбек тилида

учрамайдиган тарихий фразема бугунги турк тилида истеъморда эканлиги ҳолати ҳам аниқланди.

8. Сўзма-сўз таржима қилинган фраземаларнинг баъзиларида таржимада сўзлар нотўғри танланганлиги учун, маъно ўзгаришига учраган. Аксарият ҳолларда таржимон сўзма-сўз таржимада Бобур айтмоқчи бўлган тушунчани тўлиқ ифодалаб бера олган. Буни туркча таржиманинг ютуғи сифатида баҳолаш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Ижтимоий-сиёсий асарлар:

1. Мирзиёев Ш.М. «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармон // Халқ сўзи. 2017 йил. 8-февраль.
2. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қилган Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2017 йил. 23-декабрь.
3. Мирзиёев Ш.М. Андижондаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейига қилган ташрифидаги нутқи // www.uza.uz. 2017 йил, 2-июнь.

I Матн ва манбалар

4. «Бабур-наме». Превод М.Салье. – Ташкент, 1958.
5. «Бобирнома» Нашрга тайёрловчилар: П.Шамсиев ва С.Мирзаев. Икки жилд. – Тошкент, 1948-1949.
6. Бобир. «Бобирнома» Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент, 1960.
7. Бобир. Асарлар (Уч жилдлик). Нашрга тайёрловчилар П.Шамсиев, С.Мирзаев. – Тошкент, 1965-1966.
8. Бабир Захир ад-дин Мухаммед. «Бабырнама». Қазақша сөйлеткен Байузақ Кожабекұлы. – Алматы, 1993. Б. 448.
9. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома» Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент, 2002. – Б.335.
10. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома» Нашрга тайёрловчи В.Раҳмонов. – Тошкент, 2008. – Б.288.
11. Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Vekayi (Babür'un Hatıratı), I-II-cilt. – Ankara, 1987 – Б.678.

12. Zahiriddin Muhammad Babur. Baburnama. Çeviren Ramiz Askar. 2-naşr. – Bakı, 2011.

II Илмий-методик адабиётлар

13. Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати., – Тошкент, 1984. – Б. 288.

14. Болтабоев Ҳ. Хорижда бобуршунослик. – Тошкент, 2008. – Б. 221.

15. «Бобурнома» учун қисқача изоҳли луғат. Тузувчи: Ф.Исҳоқов. – Андижон, 2008.

16. Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2005. – Б. 216.

17. Жафаров С. Ҳозирги замон озарбайжон тили лексикаси. – Боку, 1958, – Б.72.

18. Жўраев Т. «Таржима санъати» мақолалар китоби. 6-китоб. –Тошкент, 1985.

19. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни // Халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2012. – Б. 168

20. Заҳириддин Муҳаммад Бабур. Бабуриды. Библиография. – Москва, 2016.

21. Зоҳидов В. Бобирнинг фаолияти ва илмий-адабий мероси ҳақида. – Тошкент, 1960.

22. Иброҳимов А.«Бобурнома» – буюк асар – Тошкент, 2000.

23. Иброҳимов А. «Бобурнома»даги ҳиндча сўзлар. – Тошкент, 2002.

24. Йўлдошев Б. Фразеология тарихидан лавҳалар. – Самарқанд, 1998. – Б. 110.

25. Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент, 1991. – Б. 274.

26. Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент, 1991.

27. Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2004. – Б. 183-186.
28. Мусаев К.М. Бадиий таржима ва нутқ маданияти. – Тошкент, 1976.
29. Мусаев К. Лексико-фразеологические вопросы художественного перевода, – Тошкент, 1980. – Б.138.
30. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 2005.
31. Назарова Х. Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент, 1972. – Б.144.
32. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Тошкент, 1995. – Б.128.
33. Нурмонов А ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 2-китоб , – Тошкент, 2015. – Б. 256.
34. Отажонов Н, Ҳошимова Д. «Бобурнома» – шарқ элчиси, –Тошкент, 2010. –Б.235.
35. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги образли феъл фразеологик бирикмаларнинг асосий грамматик хусусиятлари. – Тошкент, 1955.
36. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари, Ташкент, 1966.
37. Раҳматуллаев Ш. Фразеологик бирикмаларнинг асосий маъно турлари. – Тошкент, 1955.
38. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент, 1978. – Б.408.
39. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. – Тошкент, 1992.
40. Садриддинова М. З. Ўзбек мақол ва маталлари лексикаси, –Тошкент, 1985.
41. Саломов Ғ. Мақол ва идиомалар таржимаси. –Тошкент , 1961, – Б.169.
42. Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Тошкент, 1966.
43. Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. – Тошкент, 1978.

44. Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. – Тошкент, 1983.
45. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1975.
46. Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент, 1988
47. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II том., – Тошкент, 2006.
48. Ғайбулла ас-Салом, Н.Отажонов. Жаҳонгашта – «Бобурнома». – Тошкент, 1996.
49. Ғафуров И. Таржимонлик мутахассислигига кириш. –Тошкент, 2008. – Б.267.
50. Ҳасанов С. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. – Тошкент, 2011. – Б. 86.
51. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2002. – Б 168.

III. Журнал, вақтли матбуот ва интернет материаллари

52. Абдуғафуров А., Ўринбоев А., Япон олимнинг илмий жасорати / Ўзбекистон адабиёти ва санъати . – Тошкент, 1996. 15- март. – Б. 2.
53. Азимжонов С. Бобур – буюк тарихчи олим // Саодат. –Тошкент, 1990. – Б. 66-76.
54. Азимжонов С, «Бобурнома» қандай ёзилган. // Гулистон. 1990. – Б.10-11.
55. Amanov A.T. Paremiyalarning xususiyatlari va ularni madaniy me'ros sifatida o'rganish // Ilmiy axborotnoma, – Samarqand, 2016. №4. –Б 215.
56. Болтабоев Ҳ. «Бобурнома»нинг туркча таржимаси. // Бобур ва ўзбек миллий маданияти тараққиётининг айрим масалалари. – Андижон, 1993. – Б.70.
57. Дадабоев Ҳ. А. «Бобурнома»даги баъзи бир терминларга доир мулоҳазалар // Адабий мерос. – Тошкент, 1988. -№ 1 (43-сон). – Б. 38-43.
58. Дониёров Р. Бадий таржимада миллий хусусиятларни акс эттириш масаласига доир// Ўзбек тили ва адабиёти, 1962, 5-сон.

59. Жўраева Б. Мақол-матал типдаги паремиялар //Ўзбек тили ва адабиёти, № 5. –Тошкент, 2005.
60. Зоҳидов В. Бобурнинг фаолияти ва адабий илмий мероси хақида / Шарқ юлдузи, – Тошкент, 1958, № 11.
61. Иброҳимов А. «Бобур девонидаги лексемалар». // Бобур ва бобурийларнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни (Халқаро илмий-анжуман материаллари). – Тошкент, 2008.
62. Йўлдошев Б. Фразеологизмларнинг адабий тил нормасига муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1992. № 3-4. – Б. 37-42;
63. Комилов Н. «Бобурнома» таржималари. «Гулистон» //1977-йил. № 3. – Б.28.
64. Мадраимов А. «Бобурнома»нинг форс тилидаги қўлёзмалари. «Ўзбек тили ва адабиёти» //1974 йил. № 1. – Б.62.
65. Олимов М. «Бобурнома»да қўлланилган фразеологик иборалар. –Тошкент, Ўзбек тили ва адабиёти, 2002, №6, – Б.25-28.
66. Отажонов Н. Мукамал нашр йўлида // Шарқ юлдузи, 1990, №10, – Б.143.
67. Раҳимов Х. «Бобурнома»нинг олмонча таржималарига бир назар // «Бобур ва дунё». – Тошкент, 2019, №1. – Б.15.
68. Раҳматуллаев Ш. Феъл фразеологик бирликларда мавжудлик категорияси. //Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1963. №4. – Б. 36.
69. Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маъносини компонент таҳлилнинг баъзи натижалари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. № 3. – Б. 19-20;
70. Раҳмонов В. Бобуршунослик: ютуқ ва муаммолар / Хуррият, 21-август, – Тошкент, 2008.
71. Сафарова Ҳ. «Тарихи Рашидий»да Бобур инсоний фазилатларининг таърифи. Филология масалалари, №7. –Тошкент, 2013, – Б.288.
72. Умархўжаев М. Таржима дунёси ва унинг фалсафаси. //Сўз санъати, – Тошкент, 2018, 20.02. – Б.28-32.

73. Шиммел А. «Бобуршоҳ ва оилавий истеъдод ҳақида» (Инглизчадан Н.Отажонов таржимаси) / Адабиёт кўзгуси. – Тошкент, 1996, №3, – Б.13.

74. Холбеков М. Французча «Бобурнома»лар / Жаҳон адабиёти – Тошкент, 2010 №4.

75. Холманова З. «Бобурнома»даги эвфимизмларнинг функционал-семантик хусусиятлари // Ўзбек тили ва таълими, – Тошкент, 2007, №6. – Б.61.

76. Хўжаев Ғ. «Бобурнома»нинг немисча икки таржимаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. № 6. –Б. 49.

77. Эжи Мано. «Бобур асарлари тўпламининг Техрон нусхаси» / Бобур ва бобурийларнинг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни (Халқаро илмий анжуман материаллари). – Тошкент, 2008, – Б.9.

78. Қудратуллаев Ҳ. «Бобурнома» янги нашр // ЎзАС. – Тошкент, 2003, 17-январь.

79. Ҳошимова Д. «Бобурнома» нашрларининг матний-қиёсий таҳлили // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2006, № 4.

80. <http://baburname.narod.ru/nravy.htm>

81. <http://images.yandex.ru/yandex>

82. www.buyukkitap

83. <http://afuat.etu.edu.tr>

84. www.literature.uz.

IV. Диссертация ва авторефератлар

85. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). Филол.фан.ном.дисс. автореферати, – Тошкент, 2006.

86. Азимджанава С. Ферганский удел Омара-Шайха и Бобура (в XV и начале XVI вв.): Дисс. кон... ист. Наука . – Тошкент, 1949.

87. Азимджанова С. Государство Бабура и Кабуле и в Индии, Дисс. к.ф.д. –Ташкент, 1969.
88. Алмаматова Ш.Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили. Филол.фан.ном. ... дисс.автореф. – Тошкент, 2008Ю Б.17.
89. Аркитская Л.С. Сложные и составные глаголы в кумыкском языке. Автореферат кан.дисс.. – Москва, 1990. – С. 18-19.
90. Аширбаев С. Структурно-семантические особенности простого предложения в прозаических произведениях Алишера Навои. Автореф. дисс. ...д-ра филол. наук. –Тошкент, 1990. – Б.46 .
91. Бозорбоев К.Т. Ўзбек сўзлашув нутки фразеологизмлари. Филол.фан.ном.дисс.автореферати, – Самарқанд, 2001. – Б. 14.
92. Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий кўлланиши: Филол.фанлари номзоди...автореф. – Самарқанд, 2002.
93. Ибрагимов А.П. «Бобурнома»даги ҳиндча сўзлар тадқиқи. Филол. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 2001.
94. Ибрагимов А.П. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик, семантик ва генетик тадқиқи («Девон», «Мубаййин», «Аруз»). Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2008.
95. Каримов Б.А. Паремийная единица в словарном ракурсе на материале толковых словарей русского и английского языков: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 2003. – 21 с.
96. Каримов Р. «Бобурнома»даги шеърлар хорижий таржималарининг қиёсий таҳлили. Фил.ф.н. ...дисс. –Тошкент, 1994.
97. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. Филол.фан.док. ...дисс. автореф, – Тошкент, 1999, – Б.56.
98. Назарова Х. Синтаксический строй языка «Бабурнаме» Захириддина Мухаммеда Бабура. Дисс. ...д-ра филол. наук. («Бобурнома» тилининг синтактик қурилиши. Докт. дисс.) – Ташкент, 1980.
99. Отажонов Н. Бадиий таржима ва илмий шарҳ. Филол. фан. ном. ..дисс. – Тошкент, 1978.

100. Отажонов Н. «Бобурнома» жаҳон адабий жараёнида. Филол. ф. док. ..дисс. – Тошкент, 1994.
101. Рашидова У. Ўзбек тилидаги соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили. (кўз, кўл ва юрак компонентли иборалар мисолида) PhD автореферати. –Самарқанд, 2018. – Б.
102. Садриддинова М.З. Лексика узбекских пословиц и поговорок: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985. – С.20 .
103. Салимова Ф. Лексикографические и текстологические характеристики «Восточно-тюркского словаря» Паве де Куртейла и переводов «Бабурнаме». Дисс.... канд. филол. наук. – Ташкент, 1997.
104. Собиров М. «Бобурнома»нинг инглизча таржималарида муаллиф услуби ва бадииятини қайта тиклаш муаммолари (Лейден-Эрскин, Бевериж ва Текстон таржималарининг қиёсий таҳлили асосида). Фил.фан. н. ..дисс. – Тошкент, 2002.
105. Тешабоева З. «Бобурнома»нинг инглизча таржималаридаги фразеологик бирликлар ва уларнинг миллий маданий хусусиятлари. Фил. фан. филол. док. .. дисс. – Тошкент, 2017.
106. Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадиий таржимада қайта яратилиши. Филология фанлари бўйича докторлик (DSc) диссертацияси автореферати. –Тошкент, 2017.
107. Усмонова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. Филол.фан.ном.дисс.автореферати, – Тошкент, 1998.
108. Холманова З.Т. «Бобурнома» лексикаси тадқиқи (Автореферат). – Тошкент, 2009.
109. Холмонова З.Т. «Бобурнома» лексикаси тадқиқи. Филол. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 2009.
110. Ходжаев Г. Воссоздание художественно-стилистического своеобразия произведений узбекской литературы в переводе на немецкий язык. Автореф. дисс ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985.

111. Ходжаева Л. Проблемы перевода: характер, стиль и интерпретация текста «Бабурнаме». Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Андижан, 1985.

112. Шамсиддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. Филол.фан.док. дисс.автореферати. – Тошкент, 1999.

113. Шукуруллаева С. Воссоздание художественного своеобразия «Бабурнаме» в его английских переводах (Дж. Лейдена-У. Эрскина и А. Беверидж). Дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1989.

114. Эргашева Г. Инглиз ва ўзбек тилларининг фразеологизм ва паремияларида гендер аспектининг қиёсий-типологик тадқиқи. Филол. Фан. Ном. ...дисс. – Тошкент, 2011, – Б.150.

115. Қудратуллаев Ҳ. «Бобурнома»нинг тарихий адабий ва услубий таҳлили (Навоий, Бобур, Хондамир, ва Восифий насрининг қиёсий таҳлили). Фил. ф.д. ..дисс. – Тошкент, 1998.

116. Ҳайитов Ш. «Бобур ижодининг хорижда ўрганилиши (ўзбекча-туркча манбалар қиёсий таҳлили). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2018. – Б.73.

117. Ҳакимов Қ. Ўзбек тилидаги содда гап қолиплари фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги. Филол.фан.ном. дисс.автореферати, – Тошкент, 1994.

118. Ҳошимова Д. «Бобурнома» асарининг танқидий матнини яратиш муаммолари (ўзбек, инглиз ҳамда «Бобурнома» танқидий матнининг япон нашрлари мисолида). Филол. фан. ном. ...дисс. – Тошкент, 2006.

119. Ҳошимова Д. «Бобурнома» матнидаги тасвирий воситаларнинг инглиз тилига таржималари тадқиқи. Фил. фан. док. ...дисс. – Тошкент, 2018. – Б.262.

V Хорижий тиллардаги манбалар

120. Aksan, D. Türkçenin Sözcükçülüğü. – Ankara, 1996. S.171.

121. AKSOY Ömer Asım. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. – İstanbul TDK.
122. Akun Ömar Faruk. Babür'ün Sanatkâr ve Fikir Adamı Yönü. TDV İslâm Ansiklopedisi, 1991.
123. Bayur Yusuf Hikmet. Hindistan Tarihi, 1-2. cilt, TTK. Yay. – Ankara, 1987.
124. Баскаков Н.А. Предложение и словосочетание в тюркских языках // Вопросы составления описательных грамматик. – Москва, 1961. – С. 71.
125. Благова Г.Ф. К истории изучения «Бабур-наме» в России. Тюркологический сб. к. шестидесятилетию А.Н.Кононова. М., Наука, 1966. С.175.
126. Благова Г.Ф. Характеристика грамматического строя (морфология староузбекского литературного языка конца XV века по «Бабурнаме»). Дисс. ... канд.филол.наук. – М.,1954;
127. Благова Г.Ф. «Бабурнаме» язык, прагматика текста, стил. – М., 1994. – 404 с.
128. Bılkan Ali Fuat. Hindistan'da Gelişen Türk Edebiyatı, Kültür Bak. Yay., – Ankara-1998.
129. Bılkan Alı Fuad. Babür dıvanı ve «Babürname»de Hindistan hayatı/ Bılıg. 2002. –Б.97-116.
130. Gülbeden, Hümayunnâme (Нашрга тайёрловчи А.Ҳелгар) – Ankara, 1987.
131. Даль В. Пословицы русского народа. Изд.4, – Москва, 1957.
132. Джусупов М., Алибекова К., Мажитаева Ш. Специальная лексика и пословицы (лингвоконтрастивные и методические аспекты). – Тошкент, 2013.
133. Казымбек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Выпуск II. - Казань, 1846 – С.
134. Korkmaz, Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri – Şekil Bilgisi, TDK Yayınları, Ankara, 2007.

135. Mehmet Turgut Berbercan, «Türk Dili ve Kültürü Açısından Babürname’de Avcılık». AÜ, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, C. 42, s. 11-32, – Erzurum, 2010.
136. Mehmet Turgut Berbercan. Babür’ün Hatıratında Geçen Hayvan Adları ve bunların Türk Dili Açısından Değerlendirilmesi, İÜ Sosyal Bil. Enst. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans tezi, – İstanbul, 2008.
137. Mesut Şen, «Babürname» (Кабул ва Ҳиндистон бўлимлари матни хусусиятларига бағишланган илимий тадқиқот) – İstanbul, 1993.
138. Köprülü Fuad. «Babür». Islam Ansiklopediyasi, II cild – İstanbul, 1961.
139. Пермяков Г. Л. Грамматика пословичной мудрости. Пословицы и поговорки народов востока. – Москва, 1979. – С.7-68.
140. Пермяков Г.Л, Пословицы и поговорки народов Востока. Москва, 1979, - С.19.
141. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише), Москва, 1970, - С.8.
142. Suleymanova G. Oğuz grubu türk lehçelerinde organ isimleri ile yapılan deyimler (rusça ve ingilizce ile karşılaştırmalı çözümlenmesi), – Mayıs, 2018.
143. ŞAHİN Hatice, Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Atasözleri Üzerinde bir Karşılaştırma Denemesi. – İstanbul, 2006
144. Хусайин Байдемир «Бобурнома»да фольклоризм ва этнографик унсурлар», – Анкара, 2010.
145. Yurdakük M. «Babürşah eserlerıdı tıbbıyatga ait bilgiler» Çocuk sağlığı dergisi, C.50, 73-77. – İstanbul, 2010.
146. ÇOBANOĞLU, Özkul (Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. İstanbul, 2004.
147. Çorbacı E., Babürname’de sıfatlar, Yüksek lisans tezi, – Aydın, 2012